

3825

Atatürk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü
Arkeoloji Anabilim Dalı

Mustafa Şahin

HERMOGENES SORUNU

Yüksek Lisans Tezi

Tez Yöneticisi:
Doç.Dr.Abdullah Yaylalı

Erzurum-1988

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Bakımantasyon Merkezi

İÇİNDEKİLER

Önsöz	3
Kısaltmalar	4
I. GİRİŞ	5
A. Amaç	5
B. Tarihsel Altyapı	7
C. Konuyla İlgili Araştırmalar	11
II. HERMOGENES	
A. Vitruvius'da Hermogenes	22
B. Hermogenes'in Sanat Tarihindeki Yeri	24
C. Hermogenes'in Kaynağı	29
III.HERMOGENES DÖNEMİ	34
A. Yazıtlar	36
B. Mimari Bezemeler	42
a.Sütun Başlıkları	42
b.Antemion Kuşağı	47
c.Yumurta Dizisi	50
d.Frizler	53
C. Tasar Stiline Göre Artemision	57
IV. SONUÇ	59
V. DİPNOTLAR	61

Levhalar

ÖNSÖZ

Günümüze değin birçok değişik yönden ele alınan Hermogenes ve yaşadığı dönem henüz kesin çizgileri ile ortaya konabilmiş değildir. Bunun da nedeni, mimar hakkında tek kaynak olan Vitruvius'un ustayı detaylı olarak tüm yönleriyle tam açıklamamış olmasındadır.

Bu çalışmada, en son yapılan araştırmaları da göz önüne alıp, soruna değişik açılardan yaklaşarak bir sonuca varmayı denedim. Yöntem olarak, Hermogenes'in sanatsal yönü ve yaşadığı dönem genelde ele alınırken, önce sanatı üzerindeki tartışmalara değinilmekte, ardından da tasarı, üst yapı, mimari ve bezeme özellikleri tek tek ele alınıp değerlendirilerek yaşadığı dönem belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, Atatürk Üniversitesi merkez kütüphanesi ve İstanbul Alman arkeoloji enstitüsü kütüphanesinde ayrıntılı bir kaynak taraması yaptım. Tezimde, bu güne dek ele alınmış veya alınmamış Hermogenes ile ilişkili hemen hemen herşeyi inceleyerek, usta hakkındaki tüm bilinmesi gereken konuları ortaya koymaya çalıştım.

Çalışmalarım esnasında konuya ilişkin derin bilgisinden yararlandığım, yapıcı ve yönlendirici eleştirileriyle sürekli yol gösteren hocam Doç.Dr.Yaylalı'ya, araştırmamın oluşumu aşamasında kütüphane çalışmaları için her türlü kolaylığı sağlayan başta İstanbul'daki Alman arkeoloji enstitüsü kütüphanesi ve Atatürk Üniv. merkez kütüphanesinin Arkeoloji ve Sanat Tarihi salonu görevlilerine, ele alınan döneme ait mimari bezemeler konusunda değerli katkılarda bulunan hocam Dr.Koçhan'a, resimlerin hazırlanmasındaki yardımları için Dr.Karaosmanoğlu ve çizimleri yapan dost meslektaşım Özkorkuklu'ya, çalışmamın biçimsel yapısı ve son düzeltmeleri için özverili yardımlarını esirgemeyen hocam Dr.Başaran'a burada içtenlikle bir kez daha teşekkür etmek istiyorum.

KISALTMALAR

Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından kabul edilenler dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır.

- Akurgal, Civilizations :E.Akurgal, Ancient Civilizations and Ruins of Turkey (1978).
- Davesne, Frise :A.Davesne, La Frise du Temple D'Artemis A Magnesia du Meandre (1982).
- Dinsmoor, Architecture Greece :W.B.Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece (1950).
- Erder, Kyma :C.Erder, Hellenistik Devir Anadolu Mimarisinde Kyma Rektakyma Reversa (1967).
- Gerkan, Altar Magnesia :A.von Gerkan, Der Altar des Artemis-Temples von Magnesia (1929).
- Gruben, Tempel :G.Gruben, Die Tempel der Griechen (1966).
- Humann, Magnesia a.M. :C.Humann, Magnesia am Meander (1904).
- Kern, Inschr.v.Magnesia :O.Kern, Inschriften von Magnesia (1900).
- Koçhan, Hellenistik Bezekler :N.Koçhan, Anadolu Mimari Bezekleri I, Hellenistik Çağ Lotus-Palmet ve Yumurta Dizisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi-1987).
- Lawrance, Greek Arch :A.W.Lawrance, Greek Architecture (1962).
- Robertson, Architecture :D.S.Robertson, Greek and Roman Architecture (1954).
- Schede, Trauffleisten Ornament :M.Schede, Antike Trauffleisten Ornament zur Kunstgeschichte des Auslandes (1909).
- Yaylalı, Magnesia :A.Yaylalı, Der Fries des Artemisions von Magnesia a.M. Ist Mitt, Beih.15 (1976)

GİRİŞ

A- AMAÇ

Hellenistik dönemin ünlü mimarlarından Hermogenes'in antik mimarideki önemini tartışmayı ve yaşadığı evreyi belirlemeyi amaçladığım bu çalışma, mimarın Teos Dionysos Tapınağı ve Magnesia Artemis Tapınağındaki mimari yenilikleri tanıtmaya ve daha sonra bunları yazıtlar, sütun başlıkları, mimari bezemeler, frizlerindeki stilistik özellikler ile öncelikle Magnesia Artemis Tapınağı ile aynı dönemde inşa edilmiş diğer pseudodipteral tasarlı tapınaklar arasındaki yerinin belirlenip, bunlara göre bir tarihin saptanmasına, böylelikle de Hermogenes'in yaşamış olduğu zaman diliminin sağlıklı biçimde ortaya konmasına yöneliktir. Çalışmamda yazıtları dönemin siyasi durumunu da inceleyerek daha akılcı bir yorumla, stil özellikleri gösteren konularda ise kapsamlı bir gelişim vermektten çok, önceden değişik araştırmacılar tarafından dönemleri belirlenmiş, çağdaş örnekleri ele alarak onlara göre sonuca varmayı yeğledim.

Antik çağın en büyük ilim ve sanat adamlarını bünyesinde bulunduran, bu nedenle de en görkemli anıtlara sahip olan Anadolu uygarlığı, zaman zaman dış güçlerin baskısı ile durma noktasına gelmiş, bilim ve sanat alanındaki üstünlüğünü kıta Yunanistan'a kaptırmıştır. Arkaik dönem Anadolu-sundaki görkemli sanatın Pers istilası ile birlikte sona ermesi buna en iyi örnektir. Bu istila ile bilim ve sanattaki önderliğini kıta Yunanistan'a kaptıran Anadolu insanı, heykeltraşlık ve mimari alanda önemli yapıtlar ortaya koyamaz¹⁾. Bu kısır ortam Büyük İskender'in Anadolu'daki Pers hakimiyetine son vermesiyle ortadan kalkar²⁾. Pers hakimiyetinin hemen sonrasında Anadolu'da ilim ve sanattaki azımsanmayacak kıpırdanma, öncelikle mimarlık alanında Pytheos ve Hermogenes gibi iki dehanın yetişmesi bir rastlantı ol-

masa gerektir. Bu, Anadolu insanının büyük bir kültür birikimine sahip oluşu, sanatın içinde yoğrulmuşluğu ile açıklanabilir. Uygun bir çalışma ortamı elde edilir edilmez ilim ve sanattaki önderliğin tekrar Anadolu'ya geçmesinin bundan başka akılcı bir açıklaması olamaz. Büyük İskender ile gelen bu parlak dönem, İÖ.323'de komutanın zamansız ölümü üzerine varisleri arasında başlayan miras kavgaları yüzünden siyasi ortamın tekrar karışması nedeniyle pek fazla uzun sürmez. Böylece yeniden filizlenmeye başlayan sanatsal etkinlikler tekrar durma noktasına gelir. Hermogenes'in çalıştığı dönemin bu siyasi kargaşanın getirdiği kısır ortama, yani İÖ.3.yy.ın içine verilmek istenmesi, beni bu dönemdeki Magnesia ve Teos kentlerini ilgilendiren siyasi gelişmeleri özetleyerekde olsa anlatmaya yöneltti.

B- TARİHSEL ALTYAPI

Mekadonya kralı Büyük İskender'in yerine geçecek bir varis bile bırakmadan zamansız ölümü, daha başlangıçta kurduğu evrensel devletin birliğini sarsacak nitelikteydi. Öncele-ri imparatorluk toprakları komutanları arasında paylaştı- rarak³⁾ evrensel devlette siyasi birliğin korunması yolu seçildi. Ancak komutanlar zamanla yönetimleri altındaki top- raklarda kendi egemenliklerini ilan ettiler⁴⁾. Böylece orta- ya çıkan bağımsız krallıkların kendi hakimiyetlerini yaymak uğruna birbirleri ile savaşa başlaması Anadolu'daki siyasi birlik fikrinin ortadan kalkmasına neden oldu. Bunun sonu- cunda Magnesia ve Teos kentleri de dahil olmak üzere tüm Anadolu kendini bu savaşlarla dolu karışık ortam içinde bul- du.

Kuruluşları Arkaik döneme dek uzanan Magnesia ve Teos kent- leri asıl ünlerini daha çok Hellenistik dönemde dini merkez olmalarıyla⁵⁾ elde ettiler. Dini merkez olmaları nedeniyle Büyük İskender bu kentlere pek dokunmamış, hatta maddi des- tek sağlayarak özellikle Teos kentinin bu dönemde gelişimi- ni sürdürmesine katkıda bulunmuştur⁶⁾. Ancak Büyük İsken- der'den sonra İÖ.287 yılına kadar geçen dönemde bu iki kent hakkında yeterince aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz. Fa- kat İÖ.301'de başlayan Lysimachos ve Antigonas arasındaki mücadeleden bu iki İon kentinin de nasiplerini aldıklarını söyleyebiliriz. Bu mücadeleler sonucunda (İÖ.287) İonia ve Karia'nın büyük bir kısmını ele geçiren Mekadonia kralı Lysimachos Magnesia ve Teos kentlerini de egemenliği altına almış olmalıdır⁷⁾.

Bu iki kentdeki Mekadonia krallığının egemenliği uzun sür- mez. İÖ.286'da Sard, Kaunos ve Kilikia hakimi I.Demetrios- u Tarsus yakınlarında yenen Suriye kralı I.Seleukos'a Ana- dolu yolu açılmış olur. Böylece Anadolu içlerine doğru iler-

leyen I.Seleukos İonia ile birlikte Magnesia ve Teos kentlerini de hakimiyeti altına almış olur⁷⁾.

Galatlar'ın Anadolu'ya göç etmeleri (İÖ.278/7) ve Anadolu kentlerine saldırılar düzenlemeleri Seleukoslar ile oluşan huzur ortamının tekrar bozulmasına neden olur. Bu yeni karışık ortam Anadolu'da ulusal krallık fikrini gündeme getirir. Bunun sonucunda Seleukos hakimiyetinin henüz başlangıcında çeşitli özerk krallıklar kurulmaya başlar (Bergama, Pontus,...). Bağımsızlıklarını ilan eden bu yeni krallıklar bağımsızlıklarını sağlamlaştırmak için çevredeki daha küçük şehir devletlerine karşı akınlar düzenlemeye başlarlar. Bu istila hareketlerinden oluşan huzursuz ve karışık ortamdan Magnesia ve Teos krallıkları da nasibini almıştır.

Seleukoslar'ın güneyde Mısır ile uğraşmasını fırsat bilen Bergama krallığı, ordusunu güçlendirmeye başlar. Bu güçlü ordu ile önce I.Eumenes (İÖ.263-241) Seleukos krallığını İÖ.262, daha sonra I.Attalos da (İÖ.241-197) Anadolu'nun başına büyük bir bela olan Galatlar'ı ağır bir yenilgiye uğrattırlar İÖ.240. Böylece Anadolu için en büyük iki tehlikeyi ortadan kaldıran Bergama krallığı Toroslar'a kadar Anadolu'nun tek egemeni olur. Bu esnada Teos ve büyük bir olasılıkla Magnesia gibi İon kentleri Bergama egemenliğine girmiştir İÖ.228. Ancak bu hakimiyet uzun sürmez. Seleukos tahtına geçen III.Antiochos (İÖ.223-187), Anadolu'ya gönderdiği komutanı Akhaios aracılığı ile daha önce Bergama krallığına kaptırdığı toprakları geri alır. Bu esnada kaybedilen tüm Seleukos toprakları ile birlikte Magnesia ve Teos kentleri de tekrar Seleukos yönetimine girmiş olur İÖ. 222.

Bergama kralı I.Attalos bu yenilgiden sonra yılmayarak ordusunu tekrar güçlendirmeye çalışır. Sonuçta kısa bir süre sonra Aolia, Magnesia ve Teos da dahil olmak üzere İonia ve

Troas bölgelerini geri alır İÖ.218.

Seleukos kralı III.Antiochos Mısır'daki Ptolemaios devletini kesin olarak ortadan kaldırmadan önce gerekli ön hazırlıkları yapmak ve Mekadonia krallığı ile anlaşarak durumunu dahada güçlendirmek için batı Anadolu'ya gelir. Bu tarihlerde Bergama krallığının baskısından bıkan Teos halkı III.Antiochos'a kapılarını açarak gönüllü olarak Seleukoslar'ın koruyucu şemsiyesi altına girer İÖ.204⁶⁾. Bu dönemde Magnesia hala Bergama krallığının siyasi etkisi altındadır İÖ.201⁷⁾. Aynı tarihlerde Seleukos krallığı ile ittifak imzalayan Mekadonia kralı II.Philip de boş durmayarak bir takım Ege adalarını ele geçirip, Rodos donanmasını yendikten sonra, Miletos'u işgal eder İÖ.201 (Polybios,XVI,1-12). Mekadonia kuvvetleri ile birleşen Milet ordusu durumunu güçlendirip Bergama krallığından daha büyük siyasi etkinliğe sahip bir krallık olmak için, öncelikle Magnesia kentine saldırır. Ancak Magnesia civarında yapılan savaş Milet birliklerinin ağır yenilgisi ile sonuçlanır İÖ.196⁷⁾. Mekadonia krallığı ve Seleukoslar'ın güçlenerek kendileri için büyük bir tehlike oluşturduğunu fark eden Rodos ve Bergama krallıkları Roma'ya elçiler göndererek bunlara karşı yardım talep ederler (Livius,XXXI,2,1-2). Roma'nın desteğindeki Bergama ve Rodos birlikleri II.Eumenes'in (İÖ.197-159) komutası altında III.Antiochos'u bugünkü Manisa civarında ağır bir yenilgiye uğratar İÖ.190 (Polybios,XXI,16-17). Bu savaş sonucunda imzalanan Apemeia anlaşması İÖ.180⁸⁾ ile Bergama krallığı batı Anadolu'nun tek hakimi durumuna gelir. Bunun üzerine Magnesia ve Teos kentleri tekrar Bergama krallığının hakimiyetine girer.

Böylece uzunca bir aradan sonra yeniden Anadolu'da istikrarlı bir dönem başlamış olur. Bu dönemle birlikte Anadolu insanı daha önce kıta Yunanistan'a kaptırdığı sanat ve bilim

alanındaki önderliğini tekrar geri alarak yoğun bir çalışma seferberliği başlatır; bu yeni dönemin en önemli sanat merkezi ise başkent Bergama'dır. Oluşan barış ortamıyla birlikte Magnesia ve Teos yeniden eski kültürel güçlerine erişirler. İÖ.159'da Teos halkı bir isyanla Dionysos Teknitlerini kentten kovar. Bunun üzerine kent ile Bergama'nın arası açılır. Buna rağmen devam eden sanatsal faaliyetler İÖ.133'de Bergama kralı III.Attalos'un (İÖ.159-133) kenti bir vasiyetle Roma imparatorluğuna bırakmasına kadar devam eder. Bu dönemle birlikte Roma imparatorluğunun Anadolu üzerinde nüfuzunu artırmak istemesiyle başlayan isyanlar yy.ın sonuna kadar devam eder. Tekrar karışan bu siyasi ortam tüm batı Anadolu gibi Magnesia ve Teos'un da istikrarının bozulmasına sebep olarak, sanatsal etkinliklerin tekrar durmasına neden olur. Daha sonra diğer Anadolu kentleri gibi Magnesia ve Teos da Roma hakimiyetine girerek varlıklarını devam ettirmeye çalışırlar.

Anadolu savaş ve istilalar açısından en çetin dönemlerinden birisini, belkide en hareketlisini İÖ.3.yy.da yaşamıştır. Bu nedenle daha başlangıçta Hermogenes gibi bir dehanın uygun bir sanat ortamı bularak İÖ.3.yy.da yetişmiş ve yapıtlarını gerçekleştirmiş olabileceğini düşünmek bile oldukça güç görünmektedir.

C- KONUYLA İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Hermogenes adına ilk olarak Roma imparatorluk dönemi mimar yazarlarından Vitruvius'un yapıtında⁹⁾ rastlamaktayız. Klasik dönemin en ünlü mimarı Pytheos'dan hemen sonra anlatımına başlanan Hermogenes, çeşitli övgüler arasında İon düzeni ve mimarisinin en önemli ustası olarak tanıtılmış, ancak yaşadığı dönem hakkında net bir tarih verilmemiştir. Vitruvius'a göre Hermogenes iki tapınağın yapımında görev almıştır: Bunlardan biri Magnesia'daki Artemis Tapınağı, diğerinin nerede olduğunu bildirmemiş ise de Dor düzeninde tasarlanmış bir tapınağın çeşitli nedenlerle değiştirilip İon düzeninde yapılmış olduğu biçiminde bir ipucu vermiştir¹⁰⁾. Magnesia'daki Artemis Tapınağı Anadolu'nun en büyük tapınağı değildir, ancak tüm mimari elamanların birbirleri arasında uyumunun sağlandığı en mükemmel tapınaktır. Bu özelliği ile antik çağ yazarlarından Strabon'un (XIV,I, 40,c.467) da dikkatini çekerek Anadolu'nun önemli tapınakları arasında saymasına neden olmuştur.

Artemision'un maddi kalıntıları ilk olarak C.Humann tarafından 1891-1893 yılları arasında yapılmış olan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu kazılarda bulunan yazıtlar O.Kern tarafından kazı raporundan ayrı bir monographi şeklinde yayınlanmıştır. Kern'e göre¹¹⁾, tapınağın yapımı Epiphani şenlikleri ile başlayıp, yy.ın sonlarına doğru tamamlanmış olmalıdır. Böylece Hermogenes dönemi için İÖ.geç 3.yy. tarihi saptanmıştır. Kern tarafından öne sürülen İÖ.geç 3.yy. fikri daha sonra C.Humann¹²⁾, M.Schede¹³⁾, H.C.Butler¹⁴⁾ tarafından da destek görmüştür.

Artemision'un dolayısı ile Hermogenes'in İÖ.3.yy.da yapıldığı ve yaşadığı görüşü Gerkan'ın Artemision hakkındaki incelemesinin yayınına dek sürer. Gerkan¹⁵⁾, yazıtlardan başka Artemision'un tüm mimari elamanlarını da göz önünde bu-

lundurarak, tapınağın yapım döneminin mimari özelliklerin yanısıra tarihsel olaylarla da İÖ.3.yy.dan olamayacağını, en akılcı tarihin İÖ.2.yy.ın 2.yarısı olması gerektiğini savlar.

Horn¹⁶⁾, Hellenistik dönem giyinik kadın yontularını inceleyen araştırmasında Artemision'un Hellenistik dönemdeki yerine de değinip, Gerkan'ın daha önce öne sürdüğü tarihi desteklemektedir.

Schober¹⁷⁾, Lagina Hekabe Tapınağının frizlerini inceleyen yapıtında, tarihlemeyi frizlerin stiline göre yapma yolunu seçmiştir. Bu amaçla Artemision'un frizlerini de karşılaştırma malzemesi olarak kullanmış, sonuç olarak bunların birbirlerinden pek ayrılamayacağı, bu nedenle de Artemision'un İÖ.130'dan daha önceki bir tarihten olmaması gerektiği sonucuna varmıştır.

Aynı tarihte Weickert¹⁸⁾ de Lesbos kimationlarının stil gelişimini inceleyen araştırmasında, bazı anıtları bu yöntemle tarihlemeye çalışır. Araştırmasında Artemision'un bezemeleri de dönemin yetersiz malzemesi içinde ele alınır ve anılan tapınak İÖ.geç 3.yy.a tarihlendirilir. Artemision'un tarihi saptanırken ağırlıkla yazıtlara değinilmesi varılan sonucu bir yerde tartışılır duruma getirmiştir. Zaten Artemision'un bezemelerinde olduğu kadar, diğer bir çok yapının mimari bezemelerinin de daha sonraki araştırmacılarca farklı şekilde tarihlenmeleri tartışılır sonuçları açığa çıkarmıştır¹⁹⁾.

Fyfe²⁰⁾ Hellenistik dönem mimarisi konulu kitabında İÖ.3.yy.ın önemli tapınakları arasında Teos ve Magnesia'daki örnekleri de saymıştır. Özellikle Artemision'un her iki kısa yüzündeki merkezi sütun aralığına değinerek, mimarisinin göstermiş olduğu tasar özelliğine göre, belkide yazıtların et-

kisinde kalarak, İÖ.200 tarihini önermiştir.

Dinsmoor antik mimariyi tüm türleriyle inceleyip, tanıtımlarını yapmaya çalışan kitabında²¹⁾, Hermogenes'e özel bir bölüm ayırmıştır. Artemision gibi Teos'daki Dionysos Tapınağının mimarının da Hermogenes olduğunu, her iki tapınak arasındaki ortak noktaları tasar ve biçim benzerliklerine göre ortaya koyarak, bunların mimari özelliklerini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Burada tarih konusuna da değinen Dinsmoor, Teos örneğinin Artemision'a göre daha erken karakterli olduğu, Artemision'un tarihlenmesinin ancak önündeki sunak ile olası olduğunu savlayıp, buna göre Hermogenes'in yaşadığı dönemi İÖ.2.yy.ın ilk yarısına vermiştir.

Hahland Teos Dionysos Tapınağında bulunan sınırlı sayıdaki Hellenistik döneme ait friz bloklarını incelediği makalesinde²²⁾; stilin, yöresel farklılıklar ve Teos'da henüz gerçekleşen bir kronolojinin olmaması nedenleriyle pek inandırıcı olmadığını, bu nedenle tarihsel olaylarla, yani Magnesia'daki yazıtlarla kesin bir sonuca gidilebileceğini savlamıştır. Bu arada Artemision'un sunağı tartışmasına da değinip, bunun Bergama Zeus Sunağından daha erken karakterli olduğunu savunmuş, özellikle yazıtlara göre Kern'in daha önce öne sürdüğü İÖ.geç 3.yy. görüşüne katılmıştır.

Robertson Hellenistik ve Roma dönemi mimarisi konulu yapıtında²³⁾, Roma sanatı ve Rönesans Avrupa'sını etkileyen bir mimar olarak Hermogenes ve yapıtlarını özellikle ele almış ve tarih olarak da Gerkan'ca öne sürülen İÖ.2.yy.ın 2.yarısı fikrini benimsemiştir.

Richter "Yunan Sanatı" konulu el kitabında²⁴⁾ Hellenistik çağ başlığı adı altında mimar Hermogenes ve onun yapıtı Artemision'a da değinip, mimarın yaşadığı dönem olarak İÖ.2.yy. üzerinde durulması gerektiğini savlamıştır.

Lawrance Grek mimarisini yukarıda sözü edilenlere göre daha ayrıntılıca ele alan yapıtında²⁵⁾, İÖ.2.yy.ın en önemli mimarı olarak Hermogenes'i göstermiştir. Tarihlemeyi daha önce Dinsmoor'un yaptığı gibi Artemision'un sunağına göre yapmayı yeğleyen Lawrance, farklı olarak Gerkan'ın İÖ.2.yy.ın 2.yarısı varsayımını benimsemiştir.

Drerup Magnesia Artemision'unun İstanbul'daki temsili modelinden yola çıkıp tapınakta pseudodipteral tasardan amacın "aspiratus"(kontrast) oluşturmak olduğunu kanıtlamaya çalıştığı makelesinde²⁶⁾, dönemin heykeltraşlık eserlerindeki kontrastla buradaki kontrast arasında ilişki kurar. Böylelikle tapınağın iddia edildiği gibi İÖ.3.yy.dan değilde, İÖ.2.yy.ın 2.yarisından olması gerektiği sonucuna ulaşır.

Teos'un kazıcılarında Boysal kazıyla ilgili raporunda²⁷⁾, tapınak civarında bulunan köşe akroterlerinin İÖ.2.yy.ın özelliklerini yansıtmaları nedeniyle Hermogenes'in İÖ.2.yy. içinde yaşamış olduğunu, bu sonuca göre Artemision'un da bu dönemden olması gerektiğini savlamıştır.

1963 yılı Teos kazılarında Ögün ve Boysal tarafından bulunan ve Hermann'ın yayınladığı²⁸⁾ yazıtlar ile Hermogenes dönemi konusundaki tartışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Seleukoslar'ın kralı III.Antiochos ile Teos halkı arasındaki ilişkileri anlatan bu yazıtlar kesin tarihlidir, İÖ.204/3. Buna göre Teos'da bu tarihte bir Dionysos tapınağının olması gerekmektedir. Yazıttaki tapınağın Hermogenes tarafından yapılmış olması gerektiğinden yola çıkılarak ünlü mimarın İÖ.3.yy.da yaşadığı savlanmaktadır.

Gruben Grek tapınakları konulu temel sayılabilecek kitabında²⁹⁾ Hermogenes ve yapıtı Artemision'u oldukça kapsamlı ele alır. Teos'daki tapınağın en geç İÖ.204'de tamamlanmış olduğu sonucuna göre, Artemision'un da bu tarihlerde tasarlan-

miş olması gerektiğini, dolayısı ile mimarın en geç İÖ.2.yy. in ilk yarısında yaşamış olduğunu savlamıştır.

Erder ise "Kyma Rekta, Kyma Reversa" konulu doktora çalışmasında³⁰⁾ kymaları belirli bir tarihi süreç içine sıralar. Erder bu çalışmasında Hermogenes'in heriki yapıtının mimari bezeklerini de incelemiştir. Teos tapınağının tarihi konusunda herhangi bir yorumda bulunmazken, Artemision'un bezeklerini oluşturduğu stil gelişimine göre İÖ.2.yy.'ın 2.yarisına tarihlenmiştir.

Hoepfner, Vitruvius tarafından Hermogenes buluşudur denen sütun başlıklarındaki oranları inceleyip bunlarda kullanılan oranların Halikarnassos'daki Mouseleum'dan kaynaklandığı sonucuna ulaştığı makalesinde³¹⁾; anılan bu başlıkların stillerinden Artemision'un tarihini bulmaya çalışmıştır. Başlıklardaki farklılığın stilden çok zaman ile açıklanması gerektiğini, buna göre Artemision'un 100 yıla yaklaşan bir süreç içerisinde yapılmış olduğunu savlar. Böylece tapınağın İÖ.224'deki (?) Epiphani olayı sırasında planlanmış ve İÖ.130'da tamamlanmış olması gerektiği sonucuna varmıştır. Bu varsayımıyla da Teos Dionysos Tapınağının en geç İÖ.204'de tamamlanmış olduğunu ileri sürer. Magnesia'daki tapınağın yapımıyla doğrudan ilişkili olan yazıtları da yeniden yorumlayıp, Hermogenes ve yapıtları konusundaki o güne dek geçerli tüm savların birleştiği bir çözüme ulaşır: Hermogenes İÖ.3.yy.da anılan yapıtlarını tasarladı, ancak bilinen nedenlerle yapım çalışmaları 100 yıl kadar zaman aldı.

Kuban Anadolu'nun sınırları içinde kurulmuş olan tüm uygarlıkların günümüze bırakmış olduğu mimari kalıntıları kronolojik olarak tanıtan çalışmasının³²⁾ Hellenistik çağ başlığı altında Artemision'a da değinip, tapınağın yapım tarihi olarak İÖ.130 veya biraz sonrasını önermiştir. Havelock da çalışmasında³³⁾ Artemision'a kısaca değinir ve İÖ.2.yy.'ın

2.yarısı görüşünü benimser. Mansel de Ege ve Yunan tarihi konulu yapıtında³⁴⁾ Hermogenes'i Hellenistik dönemin en ünlü mimarı olarak kabul edip, Artemision'un mimari özelliklerine biraz değindikten sonra, mimarın yaşadığı dönemin İÖ. 2.yy.ın ortaları olduğunu ileri sürer.

Horn Samos'un Hellenistik dönem plastik eserlerini içeren uzun yılların emeği çalışmasında³⁵⁾, Artemision'a da kısa da olsa değinmekte ve oluşturduğu stil gelişimine göre tapındaki frizlerin İÖ.2.yy.ın 2.yarisından olması gerektiği sonucuna varmaktadır.

Alzinger³⁶⁾ "Efes'in Augustus dönemi mimarisi" içinde Hermogenes konusuna da değinmekte ve en uygun tarihin İÖ.200 olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Robertson³⁷⁾ Hellenistik dönem plastik friz bezemelerinin gelişimi içinde Teos ile Magnesia tapınaklarının frizlerine de yer vermekte, oluşturduğu kronolojiye göre bunların döneminin İÖ.2.yy.ın 2.yarısı olması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır.

Plastik frizlere göre tarihleme geleneğine Linfert de katılarak "Hellenistik dönem sanat merkezleri" konulu çalışmasında³⁸⁾ Magnesia'daki heykeltraşlık konusuna ayrıntılı yer vermektedir. Linfert Magnesia eserlerini de ayrı bir başlık altında toparlayıp, diğer yörelerdeki etkilerini de saptamaya çalıştığı bu çalışmasında, biçem yönünden değerlendirilmeleri friz figürlerine göre daha kolay olan Sunak figürlerini ayrıntılı ele alarak bir sonuca varmak ister. Bu arada Hermogenes sorununu dolaylı olarak ilgilendiren Magnesia agorasındaki yapılanmaya da değinip, daha ayrıntılı ve inandırıcı sonuca varmaya çalışmaktadır. Tüm bunlar ışığında da Hermogenes'in yapıtlarını İÖ.3.yy.da verdiği sonucuna varmaktadır.

Hermogenes konusundaki en kapsamlı çalışmalardan birisi, belkide en önemlisi Yaylalı'nın Magnesia Artemis Tapınağının frizleri konulu çalışmasıdır³⁹⁾. Yaylalı Hermogenes dönemi konusunu da ele alıp, tartışılan tarih konusunda daha benimsenebilecek bir sonuca ulaşmak istediği bu çalışmasında, Hermogenes ve dönemini yakından ilgilendiren tarihi olayları, yazıtları ve ilgili tapınak bezeme ve friz biçimlerini ayrı başlıklar altında ayrıntılı ele alıp, bunlardan bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Sonuçta da Magnesia Artemis Tapınağının İÖ.2.yy.ın son çeyreği başlarında bitirilmiş olabileceğini ortaya koymaktadır.

Culton⁴⁰⁾ "Grek mimarisi"nde Artemision'u da inceleme kapsamı içine alıp, tapınağın yapım dönemi olarak İÖ.130 tarihini benimsemiştir.

Akurgal Anadolu medeniyetlerini kültürel kalıntıları ile birlikte incelediği rehber kitabında⁴¹⁾ Hellenistik dönem başlığı altında Hermogenes konusuna da özel bir bölüm ayırmış, mimarlık tarihi ve stil açısından en akılcı dönemin İÖ.2.yy.ın ilk yarısı olması gerektiğini savlamıştır.

Hermogenes konusundaki araştırmasında Gros⁴²⁾ tarihlemeye daha farklı bir görüşle ortaya çıkmıştır. Buna göre Dorik bir tapınağı İon düzenine çevirme işi Dor tasarlı tapınak yapımının en son İÖ.170'den sonra terk edilmesi⁴³⁾ nedeniyle İÖ.2.yy.ın ortalarından değilde, daha önceki bir tarihte gerçekleşmiş olmalıdır. Öyleyse Teos ve Magnesia yazıtlarından kazanılan İÖ.geç 3.yy. savı doğru olmalıdır.

Werner⁴⁴⁾ Efes yapılarının sofitleri ışığında Anadolu'daki yapıları tarihleyen çalışmasında Artemision'un da sofitlerini ele alıp, bunları stillerine göre İÖ.2.yy.ın ortalarına tarihlemiştir.

Onians Hellenistik dönem sanatı ve düşüncesini konu alan ya-

pıtında⁴⁵⁾ Artemision konusuna da değinip, tapınağı bezeme stiline göre İÖ.2.yy.ın sonlarına tarihlemiştir.

Bingöl Hellenistik ve Roma dönemlerindeki "İon normal sütun başlıkları" konulu doktora tezinde⁴⁶⁾ bunlar arasında belirli bir kronoloji oluşturmaya çalışmıştır. Bu çalışmasında Artemision'un da sütun başlıklarına değinip, bunları İÖ.2. yy. içerisine yerleştirmiştir.

Knell Grek mimarisini ana çizgileri ile ele alan çalışmasında⁴⁷⁾ Hermogenes'e de Teos ve Magnesia'daki tapınakları ile birlikte ayrıntılı olarak yer verir. Buna göre Teos Dionysos Tapınağı yazıtlara göre İÖ.geç 3.yy.da, Artemision ise İÖ. 170/60-130 tarihleri arasındaki döneme verilmelidir.

Özgan⁴⁸⁾ da Hermogenes dönemini saptamada Linfert'in yaptığı gibi, Artemision Sunağındaki kabartmalardan yola çıkmış, oluşturduğu stil gelişimine ve Magnesia yazıtlarına göre İÖ. geç 3.yy. olabileceği sonucuna ulaşmıştır.

Koenigs Priene Athena Tapınağı ile ilgili araştırmasında⁴⁹⁾, tapınağın mimarisi yanında bezemelerini de ele alıp, incelemektedir. Tapınakta iki yapım evresi belirleyen Koenigs, yapının ikinci evresini tarihlerken Teos Dionysos Tapınağı ve Magnesia Artemis Tapınağı bezeklerini de değerlendirmekte ve Teos Dionysos Tapınağını İÖ.2.yy.ın ilk yarısına, Artemision'u ise İÖ.2.yy.ın 3.çeyreğine tarihlemektedir.

Louter Hellenistik mimari konulu el kitabında⁵⁰⁾ pseudodipteral tasarlı tapınaklar arasında Artemision'u da değerlendirip, tapınağı yaklaşık olarak İÖ.2.yy.ın 2.çeyreğine tarihlemiştir.

Davesne Teos Dionysos Tapınağının tarihi ile ilgili bildirisinde⁵¹⁾ konuya başka bir noktadan daha yaklaşmaktadır. Davesne Teos'da bulunmuş olan Dionysos'un kült heykelinin be-

timlendiği sikkeleri değerlendirmekte ve bu sikkelerin sitedine göre en geç İÖ.190'a kadar tarihlenebileceğini savlamaktadır⁵²⁾. Bu durumda yazara göre yazıtlarla kazanılan İÖ.geç 3.yy. tarihinin doğruluğunu en iyi şekilde desteklemektedir.

Koçhan da Hellenistik dönem mimari bezemeleri konulu doktora tezinde⁵³⁾ lotos-palmet ve yumurta dizilerini biçem gelişimine göre ele alıp, Hellenistik çağ yapılarının tarihleri konusunda çözüm önerileri getirmek ister. Önemli bir konu olmasına karşın Hermogenes üzerinde yeterince tartışma ve yorum getirmemiştir. Ancak İÖ.3.yy.da Hermogenes'in yapılarının yeri olmadığını öğrenmemiz önemlidir.

Buraya kadar 100 yıla yaklaşan bir süreç içindeki Hermogenes ve dönemini doğrudan ilgilendiren kitap ve makaleleri buraya bazen eleştirisel yaklaşımla, bazen de bilgileri olduğu gibi aktarmaya çalıştım. Konuyla doğrudan ya da dolaylı ilgilenen tüm araştırmacıların birleştikleri tek nokta Hermogenes'in, çağının en büyük mimarı olduğudur. Ünlü mimarın yaşadığı dönem konusunda ise araştırmacıların ortak bir görüşleri yoktur. Yukarıda özlüce en önemlilerini aktardığımız araştırma ve yayımlarda Hermogenes'in yaşadığı dönem konusunda değişik üç savın oluştuğunu görmekteyiz: Bunların ilki ve en erkeni İÖ.3.yy.ın son çeyreği, ikincisi İÖ.2.yy.ın ilk yarısı, üçüncüsü ise İÖ.2.yy.ın 2.yarısıdır. Yine sözü edilen bu araştırmalardan öğrendiğimiz bir nokta erken ve geç tarihleri savunan araştırmacıların konuya genelde biçem ve yazılı kaynaklarla yaklaştıklarıdır. Hermogenes'in İÖ.2.yy.ilk yarısında etkinlik gösterdiğini savunanlar ise sadece mimari ayrıntılardan varmaktadırlar.

Burada yukarıda özet bilgilerle vermeye çalıştığım konuyla ilgili yayınları kritik yaklaşımla inceleyip, değerlendirilmesi gereken tüm noktaları dikkate alıp, ondan sonra soruna

Çözüm için öneriler getirmeye çalışacağım. Soruna çözüm getirmem savından çok, değişik yerlerde yapılanları derleyip, kendi çapımda yorumlar getirerek Hermogenes sorununun en azından ne olduğunu saptayıp, bu güne dek yapılanları ve yapılamayanları ortaya koyduktan sonra, soruna çözüm arayışı içinde yaklaşım en akılcı yorumu yapmaya çalışacağım.

Hermogenes veya yapıtları ile ilgili araştırmaların tarihlendirme konusunda genelde iki yöntemin izlendiği anlaşılmaktadır: Birincisi ilgili yazıtların yorumu, ikincisi ise biçim gelişimidir. Bunların yanı sıra bazı yeni yayınlarda mimari ayrıntılara göre de Hermogenes'in yapıtları tarihlenmektedir.

Konuya girmeden önce yapılanları yeniden irdeleyip, daha sonra Hermogenes sorununun çözümüne öneriler getirmeye çalışacağım. Yukarıda özetle verdiğim denenen yöntemlerin biri veya diğerini tek başına ele alıp, keddime göre yorumlar getirip sorunu çözmeye çalışabilirdim. Ancak, şimdiye dek yapılanların bir kısmında olduğu gibi, böyle bir sonuç yeterli olmaktan uzak olurdu. Bu düşünceyle bu güne dek defalarca ele alınıp, yorumlanan yazıtları fazla ayrıntılarına girmeden, bunun yanı sıra biçim gelişimi veren mimari öğe ve frizleri de yine aynı şekilde değerlendirmeyi amaçladım. Bunların yanı sıra, bu güne dek değişik yerlerde değinilip, ancak bir bütün içinde ele alınmayan, Klasik çağın ünlü mimarı Pytheos'dan Hermogenes'e tapınakların tasar gelişimi konusunu da ayrıntılı olarak irdeleyeceğim.

Bunun için öncelikle, Vitruvius'ca Hermogenes'in buluşu olduğu söylenen pseudodipteros türündeki tapınakları ele alıp, bunlara Hermogenes'in -alt ve üst yapıdaki- katkılarını araştırarak konuya gireceğim. Sonra ustanın etki ve etkilenme alanlarına değineceğim. Hermogenes'in yapılarını mimari yönden değerlendirdikten sonra, ayrıntılara fazla girmeksi-

zin mimari bezek, frizlerin biçemlerine ve sütun başlıklarının ünlü ustanın çalışmış olabileceği yaklaşık yüz yıllık bir süre içindeki biçem gelişimine de değinip, sonuca varmaya çalışacağım. Ancak burada sayılan yöntemlerin tümü birden izlenirse, varılan sonucun daha akla yatkın olabileceği görüşündeyim.

II- HERMOGENES

A- Vitruvius'da Hermogenes

Antik kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ve arkeolojik bulgular bize Hellenistik çağın en ünlü mimarının Hermogenes olduğunu belgelemektedir. Hermogenes hakkında bilgi veren elimizdeki tek kaynak ünlü Romalı mimar Vitruvius'un "de Architectura" adlı kitabıdır. Bunun yanı sıra Priene'deki küçük bir yazıtta da Harpolos oğlu Hermogenes'in tanrıçaya adanmış naosdan söz edilmektedir.⁵⁴⁾

Vitruvius kitabında Hermogenes'e oldukça geniş yer ayırarak, uyguladığı teknikler konusunda ayrıntılı bilgi ve ölçüler vermiştir. Bizim için ilginç olan bir nokta da Hermogenes'in başka bir İonia'lı mimar olan Pytheos'dan hemen sonra anlatımına başlanmasıdır. Vitruvius'a göre Hermogenes; Magnesia Artemis Tapınağının mimarı, tasarda pseudodipteral planın bulucusu⁵⁵⁾ ve mimari düzenlemede eustylenin uygulayıcısıdır⁵⁶⁾. Bu arada Hermogenes Dor düzeninde tasarlanmış ve mermer malzemesi hazırlanmış bir tapınağı estetik nedenlerle İon düzenine dönüştürür. Ancak bu tapınağın yeri konusunda hiçbir bilgi vermez. Yine Vitruvius kitabının Hermogenes anlatılarını kapsayan bölümünden, tapınağı çeviren sütunların aralarındaki açıklığın sütun alt çapına göre hesaplanarak belirlenmesi esasına dayanan beş ayrı hesaplama yönteminin varlığını öğreniyoruz:

Pyknostyle	-Kapalı Dizim,	sütun aralığı:	1 1/2 x alt-çap
Systyle	-Dar	" , "	" : 2 x "
Eustyle	-Rahat	" , "	" : 2 1/4 x "
Diastyle	-Geniş	" , "	" : 3 x "
Araeostyle	-Açık	" , "	" : 3 1/2 x "

Yine aynı kaynaktan öğrendiğimize göre Hermogenes, bunlardan iyi görünüşü, sağlamlığı ve oranların oldukça net olması gibi nedenlerle yapıtlarında "eustyle"yi uygulamıştır.

Vitruvius'un Hermogenes konusundaki bizce en büyük eksikliği mimarın yaşadığı dönem hakkında net bir tarih vermemesidir. Bu durum ünlü mimarın yapıtlarının tarihlenmesinde güçlükler yaratmıştır. Sonuçta da araştırmacılar değişik yöntemlerle sonuca ulaşmayı denemişler ve yukarıda gözler önüne sermeye çalıştığımız tartışmalar ortaya çıkmıştır. Vitruvius'un pseudodipteral tapınak tasarının bulucusu olarak Hermogenes'i görmesi, sorunu inceleyen bazı araştırmacıları bugüne kadar saptanabilmiş Hellenistik döneme ait pseudodipteral tasarlı tapınakların⁵⁷⁾ Hermogenes'in Magnesia'daki Artemision'undan etkilendiği sonucuna götürmüştür. Buna göre tapınak tasarında gelişimin mükemmelden yalına doğru bir yol izlediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun kanımca yeniden araştırılması gerekmektedir. Ancak bundan sonra Hermogenes'in Vitruvius'ca sözü edilen buluşlarının, çağının ilerisinde bir atılım olup olmadığı ortaya çıkacaktır.

B- Hermogenes'in Sanat Tarihindeki Yeri

Hermogenes Dor sisteminin İon tapınakları için uygunsuz bir tasar olduğu sonucuna vararak, İon düzenine uygun yeni bir tapınak tasarı geliştirmiş⁵⁸⁾ ve bunu en ünlü yapıtı olan Magnesia Artemis Tapınağında (Lev.1) uygulamıştır. Pseudodipteral tasarda inşa edilen Artemision, 4lx67 m.lik stylobat ölçüleri ile İÖ. yapılmış en son büyük tapınak olmuştur. her iki ön yüzde yer alan 5.25 m.lik merkezi sütun aralıkları dikkate alınmazsa, 3.94 m.lik sütun aralıkları ile tapınak eustyleden çok Diastyle uygulamasına yakındır⁵⁹⁾. Tapınakta tüm mimari öğelerin en ince ayrıntılarına kadar matematiksel ölçü uygulanmıştır. Bunun sonucunda oluşan incelik ve uyum, Strabon'un Artemision'u dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen Ephes Artemis Tapınağından daha etkileyici ve sanat yönünden daha üstün görmesine neden olmuştur⁶⁰⁾.

Klasik çağın mimarlarından Pytheos'un da Priene Athena Tapınağının tasarında ayrıntılarına kadar uyguladığı matematiksel ölçüleri Hermogenes'in daha da başarı ile kullandığı yazılı kaynak ve arkeolojik bulgular ışığında ortaya konabilmektedir. Böylece Pytheos'un Priene Athena Polias Tapınağında başaramadığı, pronaos ve naosu birbirinden ayıran bölme duvarlarının pteron sütunları ile aynı eksen üzerine gelmesini (Lev.2,b) Hermogenes bölme duvarlarını bir ölçü geri çekerek başarmıştır (Lev.1-2,a). Sonuçta da pronaos biraz daha genişleyerek sella derinliğine eşit olmuştur. Naos bölme duvarının neden ileri değilde geri çekildiği sorusuna gelince, bunun pseudodipteral tasarım amaçlarından biri olarak da gösterilen geniş alan yaratma arzusu ve Anadolu'lu bir gelenek olan ön cephenin vurgulanmasını daha da ileriye götürmeye çalışmanın bir sonucudur şeklinde açıklamaları yapılabilir.

Mimarın matematiksel ölçüyü başarı ile uyguladığı diğer bir mimari elaman sütun başlıklarındaki oranlardır. Vitruvius'un Hermogenes'e duyduğu hayranlık ve övgü, belki de onun başlık oranlarındaki başarısından dolayıdır⁶¹⁾. Sütun yüksekliği alt çapın 9 1/2 si kadar olan tapınağın içinde ve dışında yer alan sütunlarda matematiksel oranlardan nasibini almışlar, bunun sonucunda tüm sütun sıraları kendi aralarında birbirleri ile aynı doğrultuda olacak şekilde tam bir uyum içinde sıralanmışlardır.

Tapınakta estetik açıdan dikkat çeken diğer bir nokta ise, dönemin plastik sanatında yaygın biçimde kullanılan ve aydınlık karanlığın yarattığı etkileyici durumun⁶²⁾, tasardan mimari bezeklere varıncaya kadar yapının her yerinde uygulanmış olmasıdır. Bu olgu mimarın sanatın diğer kolları ile de yakından ilgilendiğini ve döneme bağlı bazı yaygın uygulamaları mimariye ustaca aktardığını ortaya koymaktadır.

Robertson'a göre⁶³⁾ matematiksel ölçü ve tasardan başka alınlık şemasında da Pytheos'dan esinlenmiş olan Hermogenes, İon mimarisine yeni bir elaman olan frizi de kazandırmıştır. Grek-Amazon savaşlarının işlendiği ve yaklaşık 175 m. uzunluğundaki İon mimarisinin bu yeni sayılabilecek ögesi, ele geçen parçalara bakılırsa oldukça kötü işçiliktedir. Bunun nedeni olasılıkla zamanın ve paranın kısıtlı olmuş olmasıdır. Alınlıkta frizden başka, üst mimarının hafiflemesi ve hareketlenmesine yönelik, ayrıca epiphani (görünüş) için ortadaki büyük, diğer ikisi küçük olmak üzere üç tane niş şeklinde pencere açılırken, çatıya kıvrımlı ağaç yapraklarından oluşan abartılmış boyutlarda büyük tutulmuş akroterler yerleştirilmiştir.⁶⁴⁾

Özellikle Vitruvius'un abartılı anlatışı nedeniyle bir takım mimari yenilikler Hermogenes'e maledilmiş, sonuçta da ustanın olduğundan fazla büyük bir ün kazanmasına neden olmuş-

tur. Şimdi bu mimari yenilikler irdelenerek, ustanın sanat tarihindeki asıl yeri bulunmaya çalışılacaktır.

Vitruvius'un kitabında⁵⁶⁾ Hermogenes'in tapınakları sütunların birbiri ardına sıralanmasına göre beş kümeye ayırdığını belirterek, eustyle veya 2 1/4 lük ideal sütun aralığı sisteminin bulucusu ve uygulayıcısı olduğunu yazar. Ancak bu sistem Teos'daki Dionysos Tapınağında uyguladığı halde, mimarın baş yapıtı sayılan Magnesia Artemis Tapınağında kullanılmamıştır⁶⁵⁾. Mimarın kendi buluşu olarak nitelendirilen "rahak dizin" sisteminin Artemision gibi önemli bir yapıtta kullanılmamış oluşu hayli ilginçdir.

Vitruvius'ca Hermogenes'e verilmek istenen diğer bir buluş, tapınağın her iki ön yüzünün merkezinde bulunan sütun aralıklarının normal aralıklara göre biraz daha geniş tutulmasına dayanan "merkezi sütun aralığı" düzenidir. Bu mimari uygulamadaki amaç, sellaya girişte daha geniş bir alan sağlamaktır. Bu ölçüler Artemision'da normal aralarda altı ayak, her iki merkezi aralıkta on ayak olarak düşünülmüştür. Ancak bu sistemin erken Dor tapınaklarında (Syrakusa Apollon Tapınağı, Athena Proplea Tapınağı) ve İon tapınaklarında (Efes Artemis Tapınağı, Samos Hera Tapınağı, Sard Artemis Tapınağı) uygulandığı da bilinen bir gerçektir⁶⁶⁾.

Hermogenes'in matematiksel ölçüyü ustalıklı kullandığı diğer bir mimari elaman sütun başlıklarıdır⁶¹⁾. Vitruvius'ca tanımlanan ve örnek model seçilen başlık şemasındaki oranlar⁶⁷⁾ Hermogenes başlıkları ile uyum içindedir⁶⁸⁾. Ancak bu başlık oranları Hoepfner ve Robertson'un da ortaya koyduğu gibi Hermogenes buluşu olmayıp, Klasik dönem sanatçılarından Satyros'un buluşudur⁶⁹⁾.

Yine Vitruvius kitabında⁵⁵⁾, pseudodipteral tapınak tasarısı hesaplarının Hermogenes'çe yapıldığını ve onun yeni bir bu-

luşu olduğunu bildirir. Genelde bu tasarı'nın kullanım nedeni Vitruv'un da değindiği gibi⁵⁵⁾ paradan, yerden ve zamandan tasarruf etmektir. Yalancı dipteros olarak da nitelendirilebilecek bu düzen, dipteral tasarı'lı bir tapınağın iç kısmına gelen ikinci sütun dizisinin kaldırılması ile elde edilir. Bu tasarı'nın öncülleri Arkaik dönemde Korcyra, Silaris, Selunus ve Akragas'da belirlenmiştir. Daha sonra Klasik dönemde pek benimsenmeyen bu form Hellenistik dönemle birlikte tekrar yaygınlaşıp, gelenegini Roma dönemi içlerine kadar sürdürmüştür⁷⁰⁾. Kısaca bu tasarı'nın bulucusu Hermogenes olmamalıdır, ancak bu düzene yeni bir yorum getirmiş olmalıdır.

Robertson'a göre Attik bir gelenek olan frizi Anadolu İon mimarisinde ilk uygulayan mimar, Hermogenes'dir⁶³⁾. Ancak bu mimari elaman daha önce Halikarnassos Mouseleum'unda özel nedenlerle podyumda kullanılmış, daha sonra Messa Afro-dite Tapınağı (?) ve Chrysa Apollon Smintheus Tapınağında⁷¹⁾ yeniden ele alınarak alınlıktaki asıl yerini almıştır⁶⁶⁾. Ustanın burdaki başarısı, figürlü frizi İon mimarisine kazandırmadan çok, İon mimarisinde düzenli bir form olarak kullanılmaya başlanmasına katkıda bulunmasında aranmalıdır.

Bunlardan başka, üst mimarinin hafiflemesi ve hareketlenmesine yönelik olarak düşünülen alınlıktaki üç tane niş uygulaması da Hermogenes buluşu olmayıp, daha erken tapınaklarda saptanmıştır⁷²⁾.

Sonuç olarak pseudodipteral tasarı ve eustyle uygulaması da dahil olmak üzere Vitruvius'un anlattığı buluşlardan hiçbiri Hermogenes buluşu değildir. Dönemin mimari yapıtlarını çok yakından tanıyan Hermogenes, kendinden bir şeyler bulmak yerine, dönemin belli başlı mimari özelliklerini bir araya toparlayıp iyi bir sentez yapmış, daha sonra bu bilgileri kendi yapıtlarında ustaca uygulamıştır. Sanatın her dalında,

dönem özelliklerini yakından takip ettiğinin en önemli göstergesi plastik sanatta kullanılan "kontrast" stili başarı ile kendi mimari yapıtına uyarlamış oluşudur. İşte mimarın büyüklüğü atılımcılığından çok, iyi bir yorumcu ve uygulayıcı olmasında aranmalıdır.

C- Hermogenes'in Kaynağı

İon mimarisinin en büyük ustası, akıl ve ölçünün bir mimari yapıtta en iyi uygulayıcısı Hermogenes, başarısını neye borçludur ?

Mimarı bilinmeyen Teos Dionysos Tapınağı, tasar ve biçem özelliklerine göre Hermogenes tarafından tasarlanmış olmalıdır. Knell'e göre⁷³), Vitruvius'un bahsettiği (IV,3,1) Dor düzeninde tasarlanmış bir tapınağın İon düzenine çevrilmesi olayı Teos'daki bu tapınakta gerçekleşmiştir. Hermogenes'çe tasarlanan Teos Dionysos Tapınağı (Lev.2,a) ile Priene Athena Polias Tapınağı (Lev.2,b) tasar ve mimari öğeleri arasında olabildiğince yakın benzerliklerin olması, Hermogenes'in düşüncesinin özünü Klasik dönemin ünlü mimarı Pytheos'dan aldığını ortaya koymaktadır. İÖ.4.yy. İon mimarisinin en büyük ustası Pytheos, Priene Athena Polias Tapınağı ve dünyanın yedi harikasından biri sayılan Halikarnassos Mouseleumunun tasarımcısı, akıl ve ölçü anlamına gelen "ratio"nun kurucusu, bir İon tapınağında "opisdodomos" elamanının ve daha da önemlisi kare tasarlı bir tapınakta matematiksel ölçünün ilk uygulayıcısıdır. Mimar yapıtlarında anıtsal büyüklükten çok, Hermogenes'in de daha sonra taklit edeceği gibi, mimari elamanların birbirleri arasındaki uyumuna önem vermiştir. Hermogenes'in Pytheos'u tanıyıp, ondan öykündüğünü gösteren belli başlı benzerliklere gelince:

İon düzeni üzerine çalışan mimarlar olarak herikisinin de Attik özelliklere yönelmesi; Priene Athena Tapınağı, sellasındaki kült yontusuna varıncaya kadar Dor tasarlı bir tapınak olan Parthenon'dan öykünülerek inşa edilmiştir⁷⁴). Bu etki sonucu İon mimarisine ilk olarak Attik kökenli bir mimari elaman olan "opisdodomos" girmiş, ölçü olarak Attik ayağı tercih edilmiştir. Hermogenes ise bu özellikleri aynen uygulamakla kalmayıp, yeni bir mimari elaman olan friz yap-

ma geleneğinin İon mimarisine iyice yerleşmesine katkıda bulunmuş, sütun kaidelerinde yine bir Attik uygulaması olan "torus-trochilos-torus" şemasını kullanmıştır. Pytheos gibi Hermogenes'de, Dor sisteminin tapınaklar için uygunsuz bir tasarı olduğunu savunup, ideal tasarım olarak İon sistemini tercih etmiştir.

Matematiksel ölçüye uygun olarak tapınağı kare stylobat üzerine oturtmak heriki mimarın ortak özelliğidir. Priene Athena Tapınağı stylobat ölçüleri, 19.55x37.20 m.; Teos Dionysos Tapınağı stylobat ölçüleri, 18.50x35.00 m.dir. Bu ölçülere göre, heriki tapınakta da ön kanat uzunluğunun 1.9 katı yan kanat uzunluğunu vermektedir⁷⁵⁾. Ayrıca stylobat yüzeyi 6x6 ayaklık karelere bölünmüş, ön yüzde 11, yan kanatlarda 21 kareye yer verilmiştir. Böylece ortaya çıkan 11:21 lik şema da heriki tapınakta ortak özelliktir. Heriki tapınağın hexastyle peripteral tasarıda inşa edilmiş oluşundan⁷⁶⁾ 6x11 lik sütun sayısına varıncaya dek tasarılarının aynı oluşu da benzerdir. Sütun sayısına göre sütun aralığı sayısının 5x10 oluşu, bunun da 1:2 lik oranı vermesi de ortak özellikler arasındadır⁷⁷⁾. Hermogenes tipi sütun başlıklarındaki matematiksel oranlar Pytheos başlıklarındaki oranları aynen yansıtmaktadır; bunlar arasında stilin değişmesi dışında farklılık yoktur. Kısıtlı araştırmalar nedeniyle kesin olarak dönemin diğer tapınaklarındaki sütunların yiv sayısının bilinmemesine rağmen, heriki tapınak sütunlarındaki 24 yiv sayısının da ortak özellikler arasına alınmasında fayda vardır.

Priene Athena Tapınağı ile Teos Dionysos Tapınağı arasında pronaos derinliğinin farklı oluşu dışında hemen hemen her şeyin benzer oluşu, Hermogenes'in düşüncesinin özünü Pytheos ustadan aldığını göstermeye yetmelidir, ve eskiye bağımlı kalarak onun şemasını aynen uygulamış oluşu, ustanın onu çok yakından tanıdığını göstermektedir. Bu ilişki yalnız Pytheos'

un bir kitap bırakmış olabileceği düşüncesi ile de açıklanamaz⁷⁸⁾. Priene örneğindeki tasarı yüz yıl boyunca hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan korunabilmesi, ancak Pytheos bilgisinin temel ders olarak okutulduğu bir mimarlık okulu ile açıklanabilir. Böyle bir okulun varlığı, Apollon Simintheus Tapınağı, Milet Bouleterionu ve Magnesia Artemis Tapınağı dışında başka hiçbir yapıda görülmeyen ağaç yapraklarını andıran formlu sütun başlıkları⁷⁹⁾ ile ortaya konabilir; hatta bu nedenle adı geçen diğer iki yapıda da Hermogenes'in çalışmış olabileceği fikri gündeme getirilmiştir. Ayrıca Pytheos'dan itibaren Anadolu'da matematiksel ölçülere dayanan tapınak yapımının devam etmesi, yani arada kopukluk olmadan süreklilik kazanması da bu tür bir okulun varlığını göstermektedir. Buna örnek Didyma Apollon Tapınağıdır⁸⁰⁾. Bu tapınakta da matematiksel ölçülere dikkat edilerek, sütun aralıkları tüm yönlerde eşit bırakılmış ve sütunlar ante duvarları arasına yerleştirilerek iç tarafla uyumlu olmaları sağlanmıştır. Bunların yanı sıra tapınaktaki Attik etki de ilginçdir; duvar tabanında Attik profilin olması gibi. Varlığını savladığımız bu mimarlık okulu olasılıkla, Pytheos ve Hermogenes'in doğup, büyüdüğü ve çağının en der matematiksel ölçü ile düzenli olarak tasarlanmış şehirlerinden birisi olması nedeniyle Priene'dir.

Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağının tasar özellikleri bakımından özel durumu da bu okul ile olan ilişki ile açıklanabilir. Bu tapınağın mimarı, 2 1/4 lük eustyle uygulaması, sütun yüksekliğinin alt çapın 9 1/2 si kadar oluşu, ante duvar tabanının Attik profilli oluşu (torus-trochilos-torus), derin ve bunun sonucunda oluşan karanlık pronaosun varlığı, friz olmamasına rağmen yerinin hazırlanmış oluşu, pronaos-naos-opisdodomosdan oluşan üçlü tasar ve başlıklardaki oranlar yönünden benzerlikler nedeniyle Hermogenes'dir⁸¹⁾.

Ancak daha öncede belirtildiği gibi, Hermogenes buluşudur

denen eustyle tasar, Zeus Sosipolis Tapınağı ve Teos Dionysos Tapınağında kullanıldığı halde, mimarın baş yapıtı olan Magnesia Artemis Tapınağında kullanılmamıştır. Demek ki bu özellik Hermogenes'in değil okulun bir buluşudur.

Drerup'a göre⁸²⁾, Hermogenes pseudodipteral tasarda ışık-gölge zıtlığından oluşan kontrastı amaçlamıştır. Mimarın bu önemli özelliği, heriki tapınağındaki mimari bezeklere de yansımış olmasına rağmen, Zeus Tapınağı mimari bezeklerinde görülmez⁸³⁾. Bu değişim zamandan çok, düşünce farklılığında aranmalıdır. Yine mimari bezeklerdeki "lotus palmetler" in, yüksek kabartma şeklinde oluşu, hatların keskin ve örgelerin zeminle tam bir zıtlık oluşturması ustanın Teos ve Magnesia'daki tapınaklarından başka hiçbir yapıda görülmemesi, bu biçimin Hermogenes stili olarak yorumlanmasına neden olmuştur⁸⁴⁾. Saptanan bu biçimin Zeus Tapınağında olmaması da bizim görüşümüzü destekler niteliktedir.

Hoepfner'in ortaya koyduğu Zeus Tapınağı ile Artemision sütun başlıkları arasındaki benzerlikler henüz Hermogenes formunu göstermeden çok uzaktır. Bunlar arasındaki benzerlik, stilden çok matematiksel oranlarda vardır⁸⁵⁾. Bu tür ilişkilerde ölçüden çok, biçime bakılmalıdır. Çünkü belirlenen bu oranlar Pytheos döneminde ortaya konmuş olup, Klasik dönemden Augustus döneminde adanmış olan Priene Athena Propylonuna kadar değiştirilmeden kullanılmıştır⁸⁶⁾. Teos Tapınağı ile Artemision başlıkları arasında oranlarda olduğu gibi biçimde de benzerliklerin oluşu⁸⁷⁾, Zeus Tapınağı için sanatçı benzerliğinden çok okul etkisi ile açıklanabilir.

Pronaos-naos-opisdodomosdan oluşan üç bölmeli tasar, sütun yüksekliğinin alt çapın 9 1/2 si oluşu ve arkada iki, ön yüzde dört sütunla bir yerde 1:2 oranının yansıtılmaya çalışılması, bu okulun her üç tapınakta da görülen geleneği olmalıdır.

Zeus Tapınağı ante duvarı tabanındaki Attik profilli silme-
nin Teos Tapınağı ve Artemision'da sütun kaidelerinde gö-
rölmeye başlaması, yine Zeus Tapınağında oluşturulan friz
yerinin Teos Tapınağı ve Artemision'da doldurulmuş oluşu,
mimarın adım adım gelişiminden çok, okulun Hellenistik dö-
nem mimarisi içindeki atılımı ile açıklanabilir.

III-HERMOGENES DÖNEMİ

Vitruvius kitabının Hermogenes'le ilgili bölümünde, onun Magnesia Artemis Tapınağının ve Dor düzeninde tasarlanmış bir tapınağın mimarı olduğunu⁸⁸⁾ yazar. Mimarın sanatı hakkındaki bilgileri oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatan Vitruvius, onun yaşadığı dönem hakkında bir tarih vermez. Hermogenes'in dönemi konusunda bir sonuca ulaşabilmemiz için, ustanın heriki tapınağına ait yazıtları⁸⁹⁾, mimari öge ve bezemelerini,⁹⁰⁾ frizlerini⁹¹⁾ ve pseudodipteral tasarını ile Artemision'un benzeri ve yaklaşık çağdaşları içindeki yerini yeniden, bugüne dek yapılanların ışığında ele alarak kritik yaklaşımla sonuca varılmalıdır.

Yukarıda büyük çoğunluğunu sıraladığımız araştırmalara göre Hermogenes ve döneminin özetle İÖ.222-120 tarihleri arasındaki 100 yılı aşan bir dönem içinde olduğunu söyleyebiliriz. Kern ve Magnesia kazısını yürütenler yazıtları ve mimarisi ışığında tapınağı İÖ.3.yy.'ın son çeyreği içine tarihlenenler⁹²⁾. Bu görüş sonraki dönemlerde de bazı araştırmacılara göre geçerlidir⁹³⁾. İlk kez v.Gerkan Artemision'un Sunağı ile ilgili çalışmasında, Hermogenes'in baş yapıtını İÖ.2.yy.'ın 3. çeyreğinde yapıldığını savlar ve daha sonraki araştırmalarında da bu görüşünü ısrarla savunur⁹⁴⁾. Tarihleme ile ilgili olup da burada mutlaka anılması gereken bir çalışma da Drerup'unkidir⁹⁵⁾. Drerup'a göre pseudodipteral tasar ile aspiratus (kontrast) amaçlanmış olmalıdır. Drerup bu kontrast olgusunu dönemin heykeltraşlık yapıtlarındaki barok biçimle karşılaştırarak Artemis Tapınağı tarihi konusunda bir sonuca varmaya çalışır. Akurgal⁹⁶⁾, Gruben⁹⁷⁾, Dinsmoor⁹⁸⁾, ve Tomlinson⁹⁹⁾ mimari düşüncelerle tapınağı değil Hermogenes'in yaşadığı dönemin İÖ.170 civarı olması gerektiğini savlarlar. D.S.Robertson¹⁰⁰⁾, Lawrance¹⁰¹⁾ ve Lauter¹⁰²⁾ yine

tasar özelliklerine göre tapınağı İÖ.2.yy.ın 3.çeyreğine, yani İÖ.130 civarına tarihlerler. Robertson¹⁰³⁾ ve Yaylalı¹⁰⁴⁾ frizlerine, Koçhan¹⁰⁵⁾ ise mimari bezemelerine göre ilk kez v.Gerkan'ca önerilen tarih yönünde sonuca varırlar. Hirschfeld¹⁰⁶⁾, Gros¹⁰⁷⁾ ve Davesne¹⁰⁸⁾ ye göre heriki Hermogenes tapınağı da İÖ.3.yy.da tasarlanmış ve İÖ.2.yy.ın 3.çeyreğinde tamamlanmış olmalıdır.

Hermogenes ve yapıtlarını tarihlemeye yönelik bu bölümde, tapınaklarla ilgili yazıtlar, sütun başlıkları, mimari bezemeler, frizler ve pseudodipteral tapınakların tasar gelişimleri ayrıntılı olarak incelenerek, bunlara göre belirli bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu konu başlıkları ile ilişkili kronoloji ortaya konulurken, önce genelde ustanın ilk yapıtı olduğu varsayılan Teos Dionysos Tapınağı, daha sonra Magnesia Artemis Tapınağı ele alınacaktır. Böylelikle de Hermogenes'in yaşamış olduğu dönem sağlıklı olarak saptanmış olacaktır.

A- Yazıtlar

Teos halkı başlangıçtan beri Dionysos'u en büyük tanrı olarak kabullenmiş ve yüzyıllar boyunca özellikle ona tapmıştır. Ancak, Dionysos kültü kentte asıl saygıyı technitlerin (tiyatro oyuncularını, ya da Dionysos rahiplerini) İÖ.3. yy.ın 2.yarisından itibaren burasını merkez edinmesiyle kazanmıştır.

1921'deki Teos kazıları esnasında ele geçen bir yazıt¹⁰⁹⁾, kenti merkez edinen technitlerin Dionysos Tapınağını kurmalarından bahseder. Bu yazıtta göre, Teos halkı rahiplerini iyi niyetine karşılık bir tapınak yapacaktır. Ancak bunun dışında yapılacak tapınak hakkında daha açıklayıcı bir bilgi yoktur. Başka bir yazıtta ise¹¹⁰⁾, technitlerin kendi etkinlikleri için halkın hieron olmasını amaçladığı bir yerde 6000 dirahmilik bir arsa satın alındığını, bu arsanın her türlü vergiden muaf tutulacağını, masrafların yarısını şehir halkının, diğer yarısını ise krallık hazinesinin karşılayacağından bahsedilir. Aynı yazıtın 20. satırında, bu kararın bir stele yazılarak tapınağa dikileceği ve tiyatrodan ilan edileceği, 28. satır ve devamında ise technitlere arsanın verilmesi ve kentin şükran ifadesinin sunulması kayıtlıdır. Bu yazıtta göre Ruge, Poland ve Hahland¹¹¹⁾, İÖ.238-237'de technitlerin genel asyle (dokunulmazlık) haklarının tanındığını, İÖ.222'de sözü edilen arsanın alındığını ve adı geçen krallığın Bergama olması gerektiğini ileri sürerler. Bergama krallığının Bergama kentinde üç ayrı dönemde egemenliği olmuştur: İÖ.229-222, İÖ.218-205, İÖ.190-133. Buna göre tapınağın yapım tarihi olarak Ruge, Poland, Hahland ve Hermann yazıt stiline yanında diğer yönleri de dikkate alarak, İÖ.222 öncesini; technitlerin kentde en güçlü olduğu dönemin İÖ.3.yy.ın sonları olması nedeniyle de Yaylalı İÖ.218 sonrasını önerirler¹¹²⁾. Hahland'a göre¹¹³⁾, İÖ.3.yy.

ın son beş yılı içine tarihlenen asyle yazıtları, biten bu yeni tapınağın duvarlarına asılmış olmalıdır. Bu nedenle Gerkan'ın önerdiği İÖ.150-130 yılları arasında Artemis Tapınağının yapılmış olması gerektiği savı geçersiz olmalıdır. Ayrıca, İÖ.152'de patlak veren isyan sonucunda technitlerin kentden kovulmasından sonra, tapınak yapımı hakkında hiçbir bilginin olmamasına da dikkat edilmelidir.

1963 yılındaki Türk kazıları esnasında bulunan ve Hermann tarafından yayınlanan yazıtlar da ise¹¹⁴⁾, Seleukos kralı III.Antiochos'un (İÖ.223-187) batı Anadolu'ya yaptığı sefer esnasında Teos kentine uğraması ve burada şehir halkı tarafından iyi karşılanarak kendisi ile karısı Leodike'nin yontularının Dionysos Tapınağına dikileceği anlatılır. III.Antiochos Teos'a, doğuya yaptığı seferin bitim tarihi olan İÖ.205-204 ile Mısır'da Ptolemeler'e karşı başlattığı savaşın başlangıcı olan İÖ.202-201 tarihleri arasına denk düşen İÖ.204-203 tarihleri arasında gelmiş olmalıdır¹¹⁵⁾. Buna göre Davesne¹¹⁶⁾, Gros¹¹⁷⁾, Hoepfner¹¹⁸⁾ ve Hermann¹¹⁹⁾ Dionysos Tapınağının en geç İÖ.204 tarihinde bitirilmiş olması gerektiğini ileri sürerler.

Bu yazıtlara göre, Teos'daki Hermogenes tapınağının İÖ.3.yy.ın son çeyreğine tarihlenmesi doğal görünmektedir. Ancak, İÖ.3.yy.ın siyasi ve ekonomik durumu böylesine anıtsal bir tapınak yapımı için uygun görünmemektedir¹²⁰⁾. Ruge, Poland ve Hahland'ın öne sürdüğü İÖ.229-222 arasındaki tarih bu nedenle geçersiz olmalıdır. Ayrıca, bu dönemde Bergama krallığından yardım almak güç görünmektedir. Çünkü, I.Attalos'un hanedanlık yılları devamlı olarak Galatlar, Seleukoslar ve Mekadonyalılar ile savaşla geçmiştir. Bu savaşlar döneminde Bergama krallığının fazladan anıtsal bir tapınak yapımı için Teos'a yüklüce bir para yardımı yapması düşünülemez. Kaldı ki Teos kenti Bergama krallığına hatırı sayılır bir oranda vergi ödemektedir. Bu verginin normal vergi ve savaş tazmi-

natı¹²¹⁾ olarak iki bölümden oluşması ise ayrıca dikkate değerdir. III.Antiochos'un Teos'da oldukça fazla sempati görerek bir anlamda tanrılaştırılmasının asıl nedeni, kente kutsallık ve dokunulmazlık hakkını sağlamasından çok, halkı normal vergi ve savaş tazminatından oluşan bu ağır vergi yükünden kurtarmasında aranmalıdır. Bundan başka kentte belirli bir siyasi istikrar da yoktur. Buna örnek olarak bir çeyrek yy. içinde yönetimin dört kez el değiştirmesini verebiliriz. Kaldı ki Hermogenes'in, bazı araştırmacılara göre üzerinde Dionysos tapınağı yapmış olması gereken arsanın alımıyla ilgili ve bu güne dek İÖ.3.yy.ın 2.yarisına tarihlenen Ktamatonia yazıtının da tarihi bugün artık tartışılır duruma gelmiştir¹²²⁾. Bergama'nın İÖ.3.yy.da Dionysos technitlerine para yardımı yapması da güç olup, yardım edebilecek duruma ise ancak II.Eumenes (İÖ.197-154) döneminde gelir¹²³⁾. Tapınağın bitim tarihini göstermesi bakımından İÖ.152'de technitlere karşı yapılan isyan da¹²⁴⁾ önemlidir. Hahland'a göre¹²⁵⁾, bu isyan technitlerin tapınağı bir an önce bitirmeleri için halk üzerinde maddi baskı yapmaları sonucunda çıkmıştır. En geç İÖ.204'de bitmiş olması gereken bir tapınak için, 50 yıl sonra yani İÖ.152 tarihinde halka para yardımı için neden baskı yapılsın. Hem öyle bir baskı ki, halk canından bezsin ve sonucunda herşeyi göze alarak bir anlamda Bergama krallığına karşı isyan etsin¹²⁶⁾. Sonuç olarak Tapınak İÖ.3.yy.da değilde, İÖ.2.yy.ın ortasından az sonra yapılmış olmalıdır. Bergama'nın para yardımı, bu sonuca göre I.Attalos döneminde olmayıp¹²⁷⁾, Tomlinson'un da savladığı gibi¹²³⁾ II.Eumenes döneminde, Apemeia Barışının hemen sonrasında, ya da II.Attalos döneminde (İÖ.159-138)¹²²⁾ alınmış olmalıdır.

Böylesine anıtsal bir tapınağın özetlenen siyasal ve ekonomik koşullar içinde İÖ.3.yy.da yapılmış olamayacağına göre, Antiochos ve karısının kült yontuları nereye dikildi ? Ayrıca Davesne'nin saptamış olduğu¹²⁸⁾ Teos'da basılmış sikke-

ler¹²⁹⁾ üzerindeki Dionysos'un kült yontusu figürü hangi tapınaktaydı ? Bizce adı geçen bu tapınak, Hermogenes öncesi eski tapınak olmalıdır¹³⁰⁾. Bu tür eski bir tapınağın varlığını Hahland da kabul eder¹³¹⁾. Aynı anda iki Dionysos tapınağının hizmet vermiş olacağı düşünülemez¹²³⁾. Eski tapınağın yerini Hermogenes tapınağı peribelos duvarında bulunan yazıt ortaya kor. Eski tapınağın henüz bulunamayışının nedeni, açılan araştırma sondajlarının çok sınırlı alanda yapılma ve yetersiz olmalarında aranmalıdır¹³²⁾.

Magnesia'da ise, Hermogenes'in yaptığı Artemis Tapınağı ile ilgili yazıtlar (Nr.16-84)¹³³⁾, tanrıça Artemis'in epiphani-si (görünmesi) ile gelişen olayları anlatmaktadır: Tanrıçanın görülmesi üzerine Delphi'deki kehanet merkezine bir grup elçinin gönderildiği, orada bildirilen kehanete göre tanrıçanın onuruna oyunların düzenlenmesi gerektiği hakkındadır. Yine bu yazıtlarda, kehanet uyarınca bir şenlik düzenlendiğini, ancak oyunların yapılamadığını, daha sonraki bir tarihte (İÖ.204/3) ödülün Delphi'dekiyle eşdeğere (isopythios) yükselttilerek, yeni davetiyelerin çıkarıldığı anlatılır. Bu kez farklı olarak çok uzaktaki kentlere de davetiye gönderilmiştir. Yaylalı'ya göre¹³⁴⁾, ikinci davetiyelerin en önemli özelliği, oyunların uluslararası hüviyet kazanmış oluşu ve oyunlara katılmak için cevapların gelmesidir. Buna göre, epiphani ve ilk oyunlar Stephaneephores Zenedodus döneminde (İÖ.221-220), ikinci oyunlar ise ilkinden 14 yıl sonra Stephenephores Moyrogas döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Kern¹³⁵⁾ bu yazıtlardan yola çıkarak Artemision için ilk adımın birinci şenliklerde atıldığını, ikinci şenlikler de ise yapımının tamamlandığını savlar. Ancak Kern'in de belirttiği gibi¹³⁶⁾, bu yazıtlarda yeni bir tapınak yapıldığından bahsedilmemektedir.

85-87 numaralı yazıtlar da davetiyelere cevap niteliğindedir. Artemis oyunları ile ilişkili bu yazıtlar öncekilerden fark-

lı olarak epigraflarca 50 sene daha sonraya, İÖ.159 yılına tarihlenir¹³⁷⁾. Eğer tapınak yapımı İÖ.202'de tamamlandıysa, bu oyunlar hangi yapıya maddi destek sağlamak için düzenlendi? 50 senelik uzunca bir sürede Artemis oyunlarının periyodik olarak tekrarlanmamış oluşu, bu oyunların belirli bir geleneksellik kazanmadığının göstergesidir. Kent halkının uzun bir zaman aradan sonra böylesine kapsamlı bir şenliğe ihtiyaç duyması, belirlenmiş yeni bir amaç için ekonomik kaynak sağlamaya yönelik olmalıdır. Bu da kapsamlı mimarisi ile, olasılıkla Artemision olmalıdır. Ancak, bu davetiyelerde de öncekilerde olduğu gibi yeni bir tapınak yapımı konusunda hiçbir bilgi yoktur.

215 numaralı yazıt¹³⁸⁾, tanrı Dionysos'un epiphansini ve sonrasında Delphi'ye giden elçileri anlatmaktadır. Ancak bu olay sonrasında Dionysos'a yeni bir tapınak adandığından hiçbir kaynak söz etmez. Yaylalı bu yazıtta göre her epiphani sonrasında hemen bir tapınak adanmasının zorunlu olmadığını, bu olayla ilişkili tapınağın daha sonraki bir tarihte de adanabileceğini savlar. Buna koşut olarak Artemision'un da epiphani ve kehanet sonucundaki olaylarla doğrudan ilişki içinde olmadığını ve böylesine kapsamlı bir tapınağında yapımı için 14 yılın yetersiz olduğunu belirtir.

Artemision'un tarihlenmesinde 100a ve 100b numaralı yazıtların önemi büyüktür. İçerik olarak 100a yazıtında henüz biten tapınağa tanrıçanın kült yonutusunun bulunduğu, 100b yazıtında ise belirlenen özel sunaklara Artemis Loukophrayne Nikephoros sözcüğünün yazılacağı kayıtlıdır¹³⁹⁾. Bu yazıtlardan öğrendiğimize göre, Artemis'e adanan yeni tapınak bitirilmiş ve Magnesia kenti katıldığı bir savaştan zararle dönerek tanrıçaya zafer getiren anlamına gelen "nikephoros" ünvanını vermiştir. Hahland'a göre, bu zafer Magnesia-Milet savaşından sonra (İÖ.197) elde edilmiş olup, ayrıca Zeus'un da Sosipolis ünvanı (şehir kuran) almasına neden olmuştur¹⁴⁰⁾. Buna

göre 100b'nin tarihi İÖ.197-196 olmalıdır. Böylece Hahland Kern'in Artemision için önerdiği İÖ.3.yy. son çeyreği tarihini doğrular. 100a yazı stiline göre İÖ.2.yy. 2.yarisına tarihlenir¹⁴¹). Böylece 100a-100b blokları arasında 75 senelik zaman farkı oluşur. Yaylalı'nın ortaya koyduğu gibi¹⁴²), bu iki blok birbirini takip etmelidir ve aralarında fazla bir zaman farkı olmamalıdır. İÖ.2.yy. Anadolu'sunda Aristonikos'un Roma'ya karşı bir isyan başlattığı görülür (İÖ.132-129). Bu isyan Romalı komutanlardan Perperna (İÖ.130) ve Aquillus (İÖ.129) tarafından İÖ.129 tarihinde bastırılır. v.Gerkan, Nikephoros ünvanının bu olay sonrasında verildiğini savlar¹⁴³). Zaten 100b bu olaya paralel olarak, yazı stiline göre İÖ.2.yy.ın son çeyreğine tarihlenmektedir.

Görüldüğü gibi, yalnız yazıtlar ve yazı stiline göre bunların tartışmalı dönem tarihlemesine göre yargıya varıp, Hermogenes için belirli bir kronoloji oluşturmaya olanak yoktur. Buna paralel olarak, Teos kentinin siyasal tarihi ve ekonomik durumu da İÖ.geç 3.yy.da anıtsal bir tapınak yapımına engeldir. Hermogenes konusunda kesin bir kronolojiye ulaşabilmek için, onun yapıtları ile ilişkili mimari verilerin de ayrıntılı olarak ele alınıp, incelenmesi gereklidir.

B- Mimari Bezemeler

Bir mimari yapıtın tarihlenmesinde en güvenilir yöntemlerden biri de, diğer öğelerin yanı sıra içerdiği mimari bezeklerin yorumlanmasıdır. Hermogenes dönemi için İÖ.geç 3.yy.1 öneren araştırmacılar¹⁴⁴⁾, Teos Dionysos Tapınağı ve Magnesia Artemis Tapınağının mimari bezemelerinin dönem biçemi içindeki yerinden çok, bu tapınaklarla ilişkili gördükleri yazıtları kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamakla yetinmişlerdir. Biz bu ana başlık altında sütun başlıklarını, lotus-palmet ve yumurta dizisi betilerini ve plastik frizleri ayrı ayrı alt başlıklar halinde olanaklar el verdiğince ele alıp, inceleyerek bir tarih bulmaya çalışacağız.

a- Sütun Başlıkları

Artemision sütun başlıklarını kapsamlı bir şekilde ele alıp, inceleyen en önemli araştırmacı Hoepfner'dir¹⁴⁵⁾. Hoepfner, Artemision sütun başlıklarını Vitruvius'un anlatımını yaptığı başlıklar olduğunu oranlarla kanıtladıktan sonra, bunların ölçülerindeki temel oranların kökenlerinin Pytheos'un Mouseleum başlıklarına kadar uzandığı sonucuna varmış ve incelediği başlıkları 70 yıl gibi uzunca bir zaman dilimi içerisine yerleştirmiştir¹⁴⁶⁾. Daha sonra Yaylalı¹⁴⁷⁾, Artemision frizlerini tanıttığı çalışmasının tarihleme bölümünde Hermogenes başlıklarını da ele alıp, stil özelliklerine göre inceleyip, Hellenistik çağın önemli yapılarına ait sütun başlıklarının bir tarih dizini içine yerleştirmeyi denemiştir. Teos Dionysos Tapınağının Hellenistik evresinden yok denecek kadar az sütun başlığının olması ve bunların neredeyse değerlendirilemeyecek kadar yıpranmış olmaları nedeniyle hiçkimse onları ayrıntılı olarak incelemeye yanaşmamıştır¹⁴⁸⁾. Bu nedenle biz de bu konudaki araştırmamızı Artemision başlıkları üzerinde yoğunlaştıracamız.

Artemision'a ait bilinen altı sütun başlığının hiçbiri bir-

biriyle bütünlük içinde değildir. Hassas ve metal sertliğinde işlenen Berlin'deki iki başlık¹⁴⁹⁾ (Lev.4, a-b), birbirine çok yakındır. Serbestçe işlenen formları sanki dökme olup, en ince ayrıntıya kadar işlenmiştir. Özenle işlenen bu başlıklar tapınağın önemli yüzü olan batı yakasında bulunmuştur. İstanbul ve Berlin'deki diğer iki başlık¹⁵⁰⁾ da pek hassas işlenmiştir. Yumurtalar ile inci dizisi arasındaki aralık düzgün olmayıp, yumurtalar çanaklarda diğer iki başlıkta olduğu gibi serbest değildir. İstanbul¹⁵¹⁾ ve Berlindeki¹⁵²⁾ (Lev.5, a) üçüncü grubu oluşturan iki başlıkta lesbos kymationu kaba ve sadece gerekli olan kısımları işlenmiştir. Burada özetlenerek, özlüce anlatılmaya çalışılan farklar Yaylalı'ya göre¹⁵³⁾, Hoepfner'in öne sürdüğü gibi zaman farkı ile değil, işçilikle açıklanmalıdır. Buna benzer diğer bir örnek Priene Athena Tapınağında izlenmektedir. Ayrıca farklı işçilik tapınağın diğer plastik bezeklerinde de incelenirse saptanabilir (frizlerin değişik karakterlerde işlenmiş oluşları gibi).

Tanıtları yapılan Magnesia başlıkları, görüldüğü gibi birbirleri ile yakın ilişki içerisindedir. Hepsinde ortak özellik olan köşeli profilli volüt spiralleri Yaylalı'ya göre¹⁵⁴⁾, buradan başka bir yerde bilinmemektedir. Bunların diğer bir özelliği, keskin ve derin oyulmuş gözlerdir. Bu başlıklarda yine ilk kez köşe yaprakları serbestçe kymanın üzerine taşmıştır. Yumurta dizisi düz bir çizgi şeklinde aşağıdaki inci dizisine paralel gitmektedir. Volüt köşe yaprakları bu keskin bitimi yumuşatır görünümündedir. Volütler keskin sınırlarla belirlenmemiş; genişçe yay çiziyorlar. Volüt spiralleri keskin olarak derin kanaldan çıkıp, yumuşakça içeri dönmeyerek, sütun tanbur kanalı gibi kenara kadar aynı derecede oyulmuş olarak giderler. Kanallar köşeli ve profilli spirallerle geçişsiz olarak sınırlanmıştır. Bu şekilde de açık-koyu kontrast oluşmuştur. Metalik sertlikte işlenen tek tek ö-

geler zemin ve birbirinden metal sertliğinde ayrılmıştır. Yüksek kısımlardaki vurgulanmış çözülme sonucunda öğelerin birbirinden ayrılması elde edilmekte, bununla da etkili bir ışık-gölge zıtlığı oluşturularak kontrast stil uygulanmaktadır. Başlık üzerindeki elamanlar birbirleri arasında ahenk içinde olmayıp, tersine büyük çapta bağımsızlaşmışlardır.

Yumurtalar tümüyle izole edilmiş olarak çanakların içine yerleştirilmiştir. Köşe yaprakları kabartma değil, plastik olarak verilmişlerdir. Spirallerin arasında uzanan yumurtalar incelik, uzamış ve bunlar keskin köşeli çanaklar içerisine yerleştirilmişlerdir. Özetle; sınırlı formlar, volüt spirallerinin köşeli profilli oluşu, ayrıntıların izole olması ve köşe yapraklarının yumurtadan çözülmesi bu başlıkların tümündeki ortak özelliklerdir. Böylece oluşturulan sert ve köşeli formlarla zengin kontrastlı ışık-gölge oyunu oluşmuştur. Bu özelliğin elde edilebilmesi için hatlarda yumuşak geçişlerden sakınılmıştır.

Özellikleri özlüce anlatılan bu sütun başlıklarının yapılmış oldukları döneme gelince: İÖ.3.yy.ın 2. yarısından, yy.ın sonuna kadar hiçbir sütun başlığının günümüze gelmemiş oluşu¹⁵⁵⁾ karşılaştırma malzemesinin olmamasına neden olmuştur. Bu nedenle başlıkları stilistik olarak Hoepfner'in savladığı dönem olan İÖ.geç 3.yy.a tarihlemek oldukça güçtür. Zaten başlıkların içerdiği stilistik özellikler de ilk başta bunların tarihinin İÖ.3.yy.dan değilde, İÖ.2.yy. içerisinde aranması gerektiğini göstermektedir.

Artemision başlıklarının döneminin belirlenmesinde Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı başlığının¹⁵⁶⁾ özel bir konumu vardır. İÖ.erken 2.yy.a tarihlene¹⁵⁷⁾ bu başlıkta tek tek öğeler yumuşak görünümlü ve plastik dolgun formludurlar. Bezekler tek tek birbirinden ayrılmış, ancak kendi aralarında uyumlu bir denge sağlamışlardır. Yumurta dizisi volüt spiralinin üst çizgisi ile düz olarak birleşir. Böylece köşe yap-

rakları volütten kymaya fazla sarkmaz, tersine kymaya paraleldir. Artemision başlığında öğeler büyük bir ahenk içinde olmayıp, tersine büyük çapta bağımsızlaşmışlardır. Yumurtalar tamamen izole edilerek çanakların içine yerleştirilmiştir. Detaylar keskin hatlarla ayrılmış, bu suretle birbirleri arasında kontrast oluşmuştur. Bu özellikler Sosipolis öncesinde görülmez¹⁵⁸⁾. Bu nedenle Artemision başlıklarının dönemi, Zeus Sosipolis Tapınağından daha geç bir tarihte aranmalıdır.

İÖ.180-160 yılları arasına tarihlenen¹⁵⁸⁾ Bergama Zeus Sunağı başlığı¹⁵⁹⁾ ile benzerliğine göre aynı döneme tarihlenen Milet Bouleterionu başlığı¹⁶⁰⁾ Magnesia başlıklarının İÖ.2. yy.ın içindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu başlıklarla, Magnesia Artemision'unkilerini burada ayrıntılı olarak karşılaştırmak yerine, yalnızca aralarındaki ayrıcalıkları belirtmekle yetineceğim¹⁶¹⁾. Anılan iki başlıktaki bezeklerde görülen uyum ve plastik yapı Magnesia başlıklarında görülmez. Magnesia Artemision'unun sütunlarında ayrıntıların katı bir şekilde birbirlerinden ayrılmalarıyla oluşan ışık-gölge kontrastı Bergama başlıklarında yoktur. Bu da ileri bir aşama olarak değerlendirilmelidir. Böylece İÖ.2.yy.ın ortalarına kadar inmiş olduk.

Çizimlerinden tanıdığımız İÖ.2.yy.ın ortalarına tarihlenen Bergama Gymnasium Tapınağı başlığı¹⁶²⁾, Artemision'un başlıklarının İÖ.2.yy. içerisindeki yerini belirlemede kullanılabilir. Bu başlığın öğeleri arasındaki oranların Hermogenes'inkilere benzemesi, başlığın önemini artırmaktadır. Ancak, çizim olması tam anlamıyla karşılaştırmaya engeldir. Bergama başlığında köşe yaprakları bir yay gibi aşağı sarkmıştır. Yumurta ile sarmal arasında hala organik bağ kurulu. Buna karşın Magnesia başlıklarında yapraklar çanakların üst kanal sınırına paralel gitmekte, dolayısı ile kısmen yumurtalardan yukarı taşmaktadırlar. Böylece keskin hatlar oluşmakta, bu-

nun sonucunda da yapraklar yapmacık görünüm kazanmışlardır. Magnesia örnekleri bu özellikleri ile Bergama örneğini de aşmış olmalıdır.

İÖ.150-130 tarihleri arasına verilen Priene Agorasının kuzey galerisine ait başlıkla¹⁶³⁾ Artemision başlıklarına iyice yaklaşmaktayız. Priene örneği düşük kalitede olmasına rağmen, sert ve kesilmiş gibi form ve üst bölümü yumurtadan çözülmüş gibi olan köşe yaprağının durumu Magnesia örnekleri ile benzerlik içindedir.

İÖ.2.yy.ın 2.yarisına tarihlenen Priene aşağı gymnasium ephbler salonu başlığı¹⁶⁴⁾, Artemision başlıklarının kesinlikle İÖ.2.yy.ın 2.yarisında yapılmış olduğunu kanıtlamaktadır. Bu başlıkla Magnesia başlığı karşılaştırılırsa ikisi arasındaki yapı farklılıklarına karşın, stil olarak birbirlerine olan yakın benzerlikleri görülür. Yumurtalar Magnesia örneğinde olduğu gibi dikkati çekecek kadar ince ve uzundur. Yumurtalar keskin köşeli, çanaklar içine rahatça oturmaktadır. Artemision başlıklarının tersine volüt spiralleri yuvarlak, fakat bütün öğeleri birbiriyle kontrast oluşturacak şekilde işlenmiştir. Kanallar da yaklaşık dört köşe oyulmuştur. Priene örneğinde köşe yaprağı hernekadar kopmuşsa da, izlerinden Artemision başlığında olduğu gibi işlendiğini ve plastik olduğu sonucuna varabiliriz. Köşe yapraklarının yumurtadan çözümlenmesi ve volüt ile kyma arasındaki organik bağın sona ermesi heriki başlıkta ortak özelliktir. Bu durum İÖ.2.yy. ortalarından önce hiçbir başlıkta görülmez¹⁶⁵⁾.

İÖ.120 ya da daha sonraki tarihlerde yapıldığı genelde benimsenen Lagina Hekabe Tapınağı başlığı¹⁶⁶⁾ Magnesia örnekleri için alt sınırı oluşturmalıdır. Başlık zemini üzerinde ince teller şeklinde duran yumurta çanakları ile mızrak uçları yüzeyselliğin başladığının göstergesidir. Tüm öğeler sanki ahşapta yontulmuş gibi yan yana durmaktadırlar. Köşe

yaprakları katı matkap izleriyle ayrılmış olup, yelpaze gibi aynı yüzeyde açılmaktadır. Katılaşma ve şematize olma durumu kyma yumurtalarının bonbeli olmasına karşın, çanaklarda izole edilmiş olarak yüzeysel oturması ile bir adım daha öteye gitmiştir. Magnesia başlıkları, yüzeyselliğin artması, ögelerin birbirleri arasındaki bağının tümüyle kopması, bunların arasında katılaşma ve şematize olmanın iyice artması nedenleriyle Lagina dönemine kadar inmemelidir.

Buraya kadar özlüce de olsa oluşturmaya çalıştığım stil gelişimine göre, Artemision sütun başlıkları için İÖ.140-120 arası uygun bir tarih olmalıdır.

b- Antemion Kuşağı

Sütun başlıklarının stil gelişiminde ulaştığım sonucun gerçekçi olup olmadığını bir başka yönden de araştırmak uygun olur kanısındayım. Bu konu ayrıntılı, ya da kısa olarak değişik araştırmacılarca irdelendiği¹⁶⁷⁾ için, ben üzerinde fazla durmayacağım. Ancak gerekli gördüğüm noktaları belirtmekle yetineceğim. Bu konuda anılabilecek kapsamlı araştırma Erder'inkidir¹⁶⁸⁾. Bu önemli çalışmada Erder, bezeklerin biçim gelişimine fazla girememiş, bir yerde tarihleri bilinen yapıların bezeklerinin yinelenerek anlatılması ile yetinmiştir. Bu konu üzerinde yapılmış diğer önemli çalışma Koçhan'inkidir¹⁶⁹⁾. Koçhan bu çalışmasında, antemion kuşağı bezeklerindeki biçim gelişimini incelemiş ve bazı sorunlara çözümler önermeyi deneyerek konuya önemli katkıda bulunmuştur.

Teos Dionysos Tapınağı Roma imparatorluk döneminde kapsamlı bir onarım görmüş, bu esnada mimari malzemenin tamamına yakın bir bölümü elden geçirilerek, Hellenistik işçilik hemen hemen tümüyle yok edilmiştir. Bu olumsuzluğa karşın, yine de tapınağa ait birkaç sütun başlığı parçaları ve mimari bezekli saçaklık elamanları günümüze dek sağlam kalabilmiştir¹⁷⁰⁾.

Lotus-palmet örgesine göre tarihleme konusunda Teos Dionysos Tapınağının simasına ait bir parça¹⁷¹⁾ (Lev.5,b) incelenecektir. Kapalı palmet ve lotus çiçeğinin dönüşümlü olarak kullanıldığı bu parçada, palmet yaprakları ön yüzlerinden işlenmiştir. Palmet yaprakları güzel yaylar çizerek bütünleşmiş, lotus yaprakları da yanlara yayılmıştır. Lotus ve palmetlerin taç yaprakları yüksek kabartma görünümü, ancak hatlar keskin ve zeminle zıtlık oluşturmaktadır. Tüm bu özellikler genel yapıya canlılık ve barok görünüm kazandırmaktan çok, güzellik yaratmıştır. Bu biçimde yüksek Hellenistik dönemin ışık-gölge etkinliğinden söz etmek mümkün değildir. Yani burada barokluk kaybolmuştur.

Magnesia Artemis Tapınağını incelerken, doğu simaya ait bir parça (Lev.6,a) ve ante başlığı¹⁷²⁾ (Lev.6,b) ele alınacaktır. Bunlarda bezekler oldukça sert ve ahşap gibi işlenmiştir. Lotus-palmetler bitkiden çok, bezek izlenimi vermektedir. Bezekler Teos örneğinde olduğu gibi yüksek kabartma şeklinde, sert profilli ve zeminle zıtlık oluşturmaktadır. Teos ve Magnesia örneklerinin herikisinde de bezekler sanki önceden yapılıp, getirilip buraya yapıştırılmış gibi. Bu halleriyle yüksek Hellenistik dönemin zarif, zengin, canlı, zeminle bütünleşmiş, ışık-gölge zıtlığından oluşan kontrast stilinin izlerinin kaybolduğunu göstermektedirler. Lotus-palmetlerin yüksek kabartma şeklinde, hatların keskin ve örgelerin zeminle tam bir zıtlık oluşturmaları Teos ve Magnesia örneklerinden başka hiçbir yapıda görülmemiş oluşu, bu özelliklerin Hermogenes biçemi olarak yorumlanmasına neden olmuştur¹⁷³⁾. Bu anlatımlara göre Magnesia örnekleri, sertliğin ve bezekselliğin dahada artması nedenleriyle Teos örneğini biraz daha aşmış olmalıdır.

Şimdi lotus-palmet konusunda da Teos ve Magnesia örneklerinin, hemen hemen kesin tarihli olan Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağına¹⁵⁷⁾ göre yerinin önce mi, yoksa sonra mı olduğunu

araştırma noktasına geldik. Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı sima parçasında¹⁷⁴⁾, lotus-palmetler küçülmüş, sonuçta sınırlı alana daha çok örge sığdırılmaya çalışılmış. Geneldeki ince, zarif yapı örgelerinin küçülmesi ve sayıca çoğalması ile yüksek Hellenistik dönemin biçemi olan barok görünümün kazanılmasına neden olmuştur. Yaprak ve kıvrık dallarda ayrıntıların verilmemesiyle de barokluk sağlanmıştır. Böylece görünümde canlılık elde edilmiştir. Temelde zarif, ancak plastik görünüm ve ikincil detayların özenle işlenişi dikkat çekiyor. Teos ve Magnesia örnekleri, katılığın, sertliğin ve bezekselliğin başlaması, buna paralel olarak yüksek Hellenistik dönem özelliği olan kontrast stilin yok oluşu nedenleriyle Zeus Tapınağı sonrasındaki bir döneme tarihlenmelidir.

İÖ.2.yy.'ın ilk yarısı içine tarihlenen Bergama Zeus Sunağı¹⁷⁵⁾ bizim örneklerin İÖ.2.yy. içindeki yerini belirlemede önemli bir konuma sahiptir. Zeus Sunağına ait kabartma kuşağındaki lotus-palmetler¹⁷⁶⁾, zarif, zengin, canlı ve dopdolu yapıdadır. Lotus-palmetler arasındaki kıvrık dallar doldurma motifi olmuş. Işık-gölge zıtlığından oluşan kontrast stil devam etmektedir. Teos ve Magnesia örneklerinde Zeus Sunağının zarif, zengin, canlı, zeminle bütünleşmiş ve ışık-gölge zıtlığından oluşan kontrast stilin kaybolduğunu görüyoruz. Bu nedenle bizim örnekler Sunak dönemini oldukça aşmış olmalıdır.

Bu kısa karşılaştırmaların da gösterdiği gibi, İÖ.2.yy.'ın ortasından önce, elimizdeki örneklerin biçemlerine göre Teos ve Magnesia lotus-palmet bezeklerinin yerinin olmadığını söyleyebiliriz. Magnesia Sunağının yapım dönemi olarak genelde İÖ.2.yy.'ın ortaları benimsenir¹⁷⁷⁾. Sunağın ante başlığındaki¹⁷⁸⁾ palmet ve kıvrık dallar son derece yalın işlenmiştir. Palmet yapraklarının ortası keskince oyulmuş, böylece plastik görünüm kazanılmıştır. Buna rağmen palmetler tüm canlılıklarını yitirmeden kurtulamamışlardır. Bezekler katı, keskin ve zeminle bağlantısını koparmak üzereler. Yüksek Helle-

nistik dönemin kontrast stili etkisini kaybetmeye başlamış. Palmetlerin canlı görünümünden uzaklaşıp, bezeksel görünüm kazanması Teos örneği ile benzer. Bu örnekle Teos Dionysos Tapınağı dönemine yaklaşmış olduk.

Artemision örneği ise benzerini Alabanda Apollon Tapınağı bezeklerinde buluyor. İÖ.2.yy.ın 3.çeyreğine tarihlenen Apollon Tapınağının arşitrav parçası üzerindeki bezemelerde¹⁷⁹⁾, bezeklerin iyice stilize edilmiş oluşlarını, ögelelerin katılaşmasını, buna paralel olarak organik bağın kayboluşunu izlemekteyiz. Alabanda örneği bu özellikleri nedeniyle Artemision dönemini izler görünümündedir. Alabanda örneğinde bezeklerin daha yüzeysel olması, bu iki tapınak arasındaki zamandan çok, usta farklılığı ile açıklanmalıdır¹⁸⁰⁾.

Teos ve Magnesia örneklerinin daha geç bir tarihe inmeyeceklerini Lagina Hekabe Tapınağı baş taban üstü bezekleri¹⁸¹⁾ ortaya koymaktadır. Lotus-palmetler şimdiye kadar görülmemiş şekilde ince, uzun ve zarif görünümündedir. Lotuslar incelikli, uzamaya paralel olarak şamdan görünümü almışlar. Yani, bezeksel görünüm daha da belirginleşmiştir.

Sonuç olarak, Teos ve Magnesia örnekleri Artemision Sunağı ile Alabanda Apollon Tapınağı dönemleri arasındaki bir tarihte yapılmış olmalıdırlar. Bu iki tapınaktan Teos örneği İÖ.150-140'a; Magnesia örneği ise İÖ.140-120'ye tarihlenmelidir. Böylece, Hermogenes döneminin İÖ.geç 3.yy.da değil, İÖ.2.yy.ın 2.yarisında aranması gerçeğine bir kez daha ulaşmış olduk.

c-Yumurta Dizisi

Lotus-palmet örgelerindeki gelişimin benzeri "yumurta dizilerinde" de izlenebilir. Hatta bu alt başlıkta, lotus-palmet örgesine göre daha bol malzemeyle bir stil gelişimi izlenebilir¹⁸²⁾. Şimdi Teos ve Magnesia örneklerinin kronoloji-

deki yerini belirlemeden önce, bunların stilistik özelliklerini ortaya koymak yerinde olacaktır.

Teos Dionysos Tapınağı sütun başlığı¹⁸³⁾ (Lev.7,a) oldukça yıpranmış olarak günümüze gelmiştir. Burada belirlenen yumurtalar ince, uzun ve sivridir. Yumurta kanalları derin olarak oyulmuştur. Yumurta ve çanaklar sert, metalik ve güzel görünümündedir. Yumurta ve çanaklar arasındaki organik bağ tamamen kaybolmuştur. Yumurtalar üst kısımda oval değil, düz kesilmiştir.

Magnesia Artemis Tapınağı sütun başlığındaki yumurtalar¹⁸⁴⁾ (Lev.4,b), şişkin ve sert görünümündedir. Burada kanallar iyice genişlemiş ve yumurtalar sanki sonradan çanaklar içine oturtulmuş. Çanaklar yumurtaların altına kadar girmiş ve aradaki mızrak uçları dar ve keskin sırtlı işlenmiştir.

Bu özelliklerine göre Teos ve Magnesia örnekleri İÖ.2.yy.ın başlarına tarihlenen¹⁵⁷⁾ Zeus Sosipolis Tapınağına göre nerede olmalıdır. Zeus Tapınağı ante başlığındaki¹⁸⁵⁾ yumurtaların küçülerek sayılarının artması, çanakların yayvanlaşması, yumurtaların sivrilmeye başlaması, yumurtaların küçülerek çanakların derinleşmesi sonucunda ışık-gölge etkisinden meydana gelen kontrast stilin oluşması belli başlı özelliklerdir. Teos ve Magnesia örnekleri, yumurtaların sivrilip uzaması, görünümünün sert ve metalik olması, çanaklar ile yumurtalar arasındaki organik bağın tamamen kaybolması nedenleriyle Sosipolis dönemini oldukça aşmış bir tarihten olmalıdırlar.

Teos ve Magnesia örneklerinin İÖ.2.yy.ın ilk yarısı içinde yerlerinin olup olmadığını, yy.ın ortalarına tarihlenen Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı ortaya kor. Sunağına ait İon sütun başlığındaki¹⁸⁶⁾ yumurtalar belirgin şekilde uzamıştır. Yumurtaların genel yapısında sertleşme ve metalik görünüm izleniyor. Keskin kenarlı çanaklar içinde, yumurtalar küçül-

müş ve çanaklarla aralarında derin kanallar oluşmuştur. Keskin kenarlılık çanakların heriki yanındaki mızrak uçlarında da izleniyor. Çanakların aynı genişlikte olması artık tek düzeliğin başladığının göstergesidir. Bu örnekle, Teos ve Magnesia örneklerinin dönemine yaklaşmış olduk. Teos örneğindeki (Lev.7,a) yumurtalar, yıpranmış olmalarına rağmen ince, uzun ve sivri görünümündedir. Yumurtalar derin kanallara oturtulmuş. Yumurta ve çanaklar sert ve metalik görünümlü. Teos örneği yumurta ile çanaklar arasında organik bağın tamamen yok olması nedeniyle Sunak dönemini biraz daha aşmış olmalıdır.

Teos örneğini benzer özellikler ile Magnesia Artemis Tapınağı sütun başlığı izler (Lev.4,b). Burda da yumurtalar şişkin, sivri ve sert görünümlüdür. Çanaklar Magnesia örneğinde iyice genişlemiştir. Yumurtalar ile çanaklar arasındaki organik bağ tamamen kaybolmuş, çanaklar ve mızrak uçları iyice keskin sırtlı hale gelmiştir.

Alabanda Apollon Tapınağı frizi üzerindeki yumurta kuşağı¹⁸⁷⁾ Teos ve Magnesia örneklerinin alt sınırını¹⁷⁹⁾ belirler. Burada da yumurtalar Magnesia örneğinde olduğu gibi üstten düz kesik ve tabana doğru sivrilmekte. Sert görünüm burda da izleniyor. Çanaklar keskin kenarlı ve yumurtalardan derin. Yumurtalar her tarafta aynı genişlikteki kanallarla ayrılmış. Yani burda da tek düzelik izleniyor. Yumurtalar arasındaki mızrak uçları da keskin sırtlı. Alabanda örneği bu özellikleri nedeniyle Magnesia örneği ile çağdaş veya biraz sonrasında olmalıdır

Teos ve Magnesia örneklerinin 10.2.yy. sonlarına¹⁸¹⁾ inmeyeceğini Lagina Hekabe Tapınağı baş taban üstü parçası¹⁹⁷⁾ belirler. Burada yumurtalar uzun ve sivri yapılarını kaybetmişler. Yumurtalar derine inmeyen keskin ve yayvan çanaklar içinde iğreti gibi durmaktalar. Çanakların içi neredeyse boş

kalmış. Çanak araları iyice açılmış, bunun sonucunda mızrak uçları keskin görüntüsünü kaybetmiş.

Sonuç olarak, yumurta dizilerinin gelişimine göre Teos ve Magnesia İon kymation örnekleri birbirlerinin ardı sıra İÖ. 150-120 tarihleri arası bir dönemde, Magnesia örneği biraz daha geç olmak koşulu ile yapılmış olmalıdır.

d-Frizler

Bir mimari yapıtta iriz yapma gelenegi Anadolu'da Pytheos ile İÖ.4.yy.da başlar¹⁸⁹⁾. Bu mimari elamanın tapınak üst yapısındaki gerçek yerini alması ise İÖ.2.yy.da gerçekleşir¹⁹⁰⁾. Bu yeniliğe Hermogenes'de uyarak, heriki yapıtında da bu mimari elamana yer vermiştir. Hermogenes frizlerinde göze çarpan en önemli ortak özellik, işçiliğin oldukça kalitesiz oluşudur. Belkide zamansızlık ve parasızlık bunlardaki ortak yazgıdır. Bu iki örnek kalitesiz işçilikleri nedeniyle uzun bir süre bu tapınakları tarihleme konusunda pek dikkate alınmamışlardır. Teos Dionysos Tapınağı frizlerinden günümüze gelen Dionysos'la ilgili konuların betimlendiği plakalar özgün olmamalıdır. Bunlar Hadrian dönemindeki kapsamlı onarım çalışmaları esnasında ya yeniden yapılmış, ya da köklü tamirat görmüş olmalıdır¹⁹¹⁾. Bu nedenle Hellenistik dönem biçimini hemen hemen hiç yansıtmazlar. Bu olumsuzluklar nedeniyle Teos frizi tarihleme konusunda genelde dikkate alınmamıştır¹⁹²⁾. Magnesia frizi kalitesiz işçilikte olmasına rağmen, Hellenistik dönem biçimini oldukça yansıtmaktadır. Bu konudaki en önemli çalışma Yaylalı'nındır¹⁹³⁾. Yaylalı Artemision'un frizlerini derleyip, sıraya koyduğu inceleme-sinde, ayrı bir başlık altında friz blokları yardımıyla da Hermogenes dönemini aydınlatmaya çalışmıştır. Ben de hocamın izinden giderek Hermogenes döneminin aydınlatılmasında, frizler konusuna da ayrı bir alt başlıkta değineceğim.

İzmir Müzesindeki 184 ve 5103 Env. Numaralı Teos örneklerin-

de (Lev.8,a-b), figürler grup oluşturmadaan üçerli kümeler halinde bir zincirin halkaları gibi peş peşe sıralanmışlar. Figürler kısmen yandan, kısmen de cepheden verilmiş olup, yüksek kabartma şeklinde zeminden kopma derecesine gelmişcesine işlenmişlerdir. Zemin sade, figürler heykelimsi görünümde. Yandan verilmiş figürün vücudunun yarısı zemin içine girerek, kaybolmuş izlenimi veriyor. Yani derinlik verilmeye çalışılmış. Bunun sonucunda zemin, erken örneklerde olduğu gibi katı bir perde görünümünde olmayıp, arkada yırtılmaya başlamış. Magnesia Artemis Tapınağındaki 175 m.ye varan Amazon Savaşlarının betimlendiği friz kuşağında da¹⁹⁴) (Lev.9,a-b;10,a-b) stilistik özellikler Teos örneğini izlercesine benzer: Friz kuşağında yüzeysellikten, derinliğe kadar herşey var. Figürler hareketsiz katı görünümde. Kompozisyon monoton bir şekilde zincirleme sürüp gidiyor. Devamlı aynı tür motifler kopya edilmiş. Konular karışık, derinliğe yönelme var. Figürlerde fazla ayrıntıya yer verilmemiş. Figürler yüksek kabartma şeklinde zeminden kopma derecesine gelmiş. Teos örneğinde olduğu gibi, zemin sade, figürler heykelimsi. Motiflerde klasik döneme yönelik izleniyor. Burda dikkati çeken özellik, derinlik verilmeye çalışılan motiflerde eskiye yönelmenin daha az olduğudur. Figürlerde hareket var, ancak gerçek değil, şeklen. Vücut kasları yapılan işle uyum içinde değil. Basit dönme hareketleri, kalkanın yandan verilmesi ve figürlerin bir araya yığılması gibi motiflerle derinlik yaratılmaya çalışılmış. Böylece zemin delinmeye başlamıştır. Stilistik özelliklerini özlüce sıraladığımız heriki tapınak frizinin Hellenistik dönem plastik sanatı içindeki yeri neresi olmalıdır? Bu konuda friz bloklarını öncelikle zemin-figür ilişkisine göre inceleyip, sonuca gitmeye çalışacağım.

Frizlerin dönemlerinin belirlenmesinden önce, Teos Dionysos Tapınağı friz bloklarınının, Magnesia Artemis Tapınağı friz bloklarına göre yeri araştırılmalıdır. Çünkü, Teos örneğinde-

ki bloklar, yukarda da değindiğimiz gibi, Hellenistik kökenli olmalarına rağmen, imparatorluk dönemi onarımlarında oldukça deforme olmuşlardır, bu nedenle de Hellenistik dönemdeki yerinin belirlenmesi güçleşmiştir. Bu konuda tartışmaya zemin hazırlamamak için, daha nitelikli olan Artemision friz bloklarının döneminin belirlenerek, Teos örneğinin buna göre bir tarihe yerleştirilmesi daha uygun olacaktır.

Teos tapınağı friz bloklarındaki (Lev. 8, a-b) figürler Artemision'da olduğu gibi (Lev. 9, a-b; 10, a) peşpeşe sıralanmışlar. Ancak motifler değişik. Figürler kısmen cepheden, kısmen yandan verilmiş. Gruplaşma yok. Figür-zemin ilişkisi Artemision örneklerinde olduğu gibi esneklik kazanmış. Yani, zemin kabartma içine çekilerek, arkada bir duvar görünümünde olmasına son verilmiştir. Bu özellikler nedeniyle, Teos ile Magnesia frizleri birbirlerini izler şekilde akraba olmalıdırlar.

Teos friz blokları Artemision'dan önce olduğuna göre, Artemision friz bloklarının tarihi İÖ.2.yy.ın neresinde olmalıdır? Bergama'daki Zeus Sunağının Artemision'un yerini belirlemede büyük önemi vardır. Bergama Sunağındaki büyük frizde¹⁹⁵⁾ ilk defa bir olay baştan sona kesintisiz olarak işlenmiştir. Aynı Sunağın iç kısmını süsleyen Telephos frizinde¹⁹⁶⁾, büyük frizden farklı olarak zeminin önemi kalmamış, gerçek derinlik anlayışının izlerini görebilmekteyiz. Böylece ilk defa burada derinlik içe doğru açı kazanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ise figürler zemini zorlamaya başlamıştır. Magnesia örneklerinde de (Lev. 9, a-b) figürlerin yığılmaları ve kalkanların dikine verilmesiyle derinlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Kabartma biçiminin Telephos Frizine göre¹⁹⁷⁾ daha ileri boyutta olması nedeniyle Magnesia Artemis Tapınağı frizleri Bergama Sunağı öncesinde değil, sonrasında aranmalıdır. Böylece Teos ve Magnesia örnekleri İÖ.2.yy.ın 2.yarisına doğru inmiş oldu.

Bizim örnekler için yine alt sınır İÖ.2.yy.ın sonlarına tarihlenen¹⁸¹⁾ Lagina Hekate Tapınağı olmalıdır. Lagina friz bloklarında¹⁹⁸⁾ figür zemin ilişkisi artık tamamen ortadan kalkmıştır. Bir kabartma blokunda arkaya doğru iki sıra figür işlenerek derinlik oluşturulmaya çalışılması ile ilk kez burada karşı karşıyayız. Artemision'da görülen figürlerdeki durgunluk, burada iyice belirginleşmiş. Artemision blokları Lagina'daki kadar derinliği henüz yansıtmıyor.

Artemision frizi(Lev.10 ,b), İÖ.130-120 arası döneme tarihlenen Alabanda Apollon Tapınağı frizi¹⁹⁹⁾ ile stil ve motif olarak akrabadır²⁰⁰⁾. Figürler Artemision kuzey irizinde olduğu gibi üçerli kümeler halinde sıralanmışlardır. Figür-zemin ilişkisinin azalması, buna paralel olarak arkada zeminin herhangi bir fonksiyonu kalmayarak delinmeye başlaması da Artemision ile benzer özellikler arasında sayılmalıdır. Böylece frizlerin yardımıyla da Teos ve Magnesia tapınaklarının dönemi olarak, yine İÖ.2.yy.ın 3.çeyreği sonucuna ulaşmış olduk.

C- Tasar Stiline Göre Artemision

Bu bölümde, şimdiye dek üzerinde fazla durulmayarak göz ardı edilmiş olan "pseudodipteral" tapınakların kendi aralarındaki tasar gelişimini de inceleyerek, yukarda değişik yollardan vardığımız sonucun, Hermogenes ve yapıtları için geçerli bir tarih olup olmadığını araştıracağız.

Bu güne dek Anadolu'da pseudodipteral tasarlı beş tapınak saptanmıştır: Messa Aphrodite Tapınağı, Chrysa Apollon Smintheus Tapınağı, Sard Artemis Tapınağı, Lagina Hekabe Tapınağı, Alabanda Apollon Tapınağı ve Magnesia Artemis Tapınağı. Bize göre, İÖ.4-2.yy.lar arasına tarihlenen bu tapınakları tasarılarına göre erkenden geçe doğru belirli bir sıraya sokmak mümkündür.

Pseudodipteral tasarın Anadolu'daki ilk öncüsü Messa Aphrodite Tapınağı²⁰¹⁾ (Lev.3,b) olmalıdır. Çünkü pronaos ile opisdodomosun derinliği bu tasarın Arkaik dönem öncüllerindeki²⁰²⁾ gibi, Grek geleneğine uygun olarak birbirlerine eşit derinliktedir. Anadolu'lu tapınaklarda, kıta Yunanistan'dan farklı olarak girişin vurgulanması için derin pronaos oluşturma geleneği vardır.²⁰³⁾ Bu tasardaki diğer tapınaklarda opisdodomosun pronaosun yarısı kadar derin olması, Messa örneğini bu dört tapınaktan ayırmaya yetmelidir. Eğer bir gelenek ilk kez öykünüüyorsa, önce değişikliğe uğramış bir formda değilse, aynen alınıp uygulanır, daha sonra kendi geleneğine uydurulmaya çalışılır. Chrysa Apollon Smintheus Tapınağı²⁰⁴⁾ (Lev.3,a) opisdodomosu bu düşünceyi onaylarcasına Anadolu'lu geleneğe uygun olarak, pronaosun yarısı kadardır. Bu tasarı doruk noktasına ulaştıran mimar da, Magnesia Artemis Tapınağındaki (Lev.1) çalışması ile Hermogenes'dir. Yani Artemision pseudodipteral tapınakların başlangıç noktasını değil, tersine tepe noktasını, daha iyi bir anlatımla biraz sonra yok olacak durumunu simgeler²⁰⁵⁾. Sonuç olarak pseudodipteral

tapınaklar Artemision ile başlangıcını yapmamıştır.

Sard Artemis Tapınağının Hellenistik evresi pseudodipteral tasarlıdır²⁰⁶). Eğer savıldığı gibi Artemision İÖ.3.yy.dan ise, bunu etkilemiş olmalıdır. Yani bu tapınak, matematiksel ölçünün en ince ayrıntıya kadar kullanıldığı ve pseudodipteral tasarım tapınağın her yerinde ustaca uygulandığı Artemision'dan öykünülerek yapılmıştır. Bunun sonucunda ise, her iki ön yüzde dipteral, yan kanatlarda pseudodipteral tasarım görüldüğü, tapınak içinin bir sütun ormanını anımsattığı, matematiksel ölçünün pteron sütunları ile sella bölme duvarları arasında paralellik gösterme ilkesine dahi uyulmayan ilginç bir tasarım oluşmuştur. Demekki Sard Artemis Tapınağının kaynağı da Artemision değildir.

Sonuç olarak, yalnız tapınak tasarımlarından yola koyularak, pseudodipteral tapınakların Artemision'dan etkilemeyeceğini söyleyebiliriz. Böylece, bu tapınakların tarihini de dikkate alırsak, Hermogenes dönemi için daha önce bulduğumuz İÖ. 2.yy.ın 2.yarısı tarihini bir başka yönden de kanıtlayabildiğimizi söyleyebiliriz.

IV- SONUÇ

Arkeolojinin bilimsel bir kimlik kazanmasıyla birlikte gündeme gelen "Hermogenes Sorunu", bugüne dek çeşitli kereler tartışılmıştır. Bu tartışmanın en büyük nedeni ise bence şartlanmışlık ve değişik yöntemlerle sonuca gitme arzudur. İşte ben bu çalışmamda, öncelikle Hermogenes'in mimarlık dehası konusundaki şartlanmışlığı araştırdım: Gerçekten bugüne dek kabullenildiği gibi, Hermogenes mimarlık alanında bir doruk muydu? Bunun için önce "Hermogenes'in sanat tarihindeki yeri" alt başlığı altında, ustaya maledilen birtakım buluşların sanıldığı gibi ona mı ait olduğunu araştırdım. Ulaştığım sonuç, Hermogenes'in mimarlık alanına şimdiye kadar kabullenildiği gibi önemli yenilikler getirmediği, ancak bilinenleri çok iyi yorumladığı ve yapıtlarında da en iyi biçimde uyguladığıdır. Bunun için iyi hocalar elinde, o güne dek yapılmış tüm önemli tapınakların tasarımlarının öğretilmesi bir mimarlık okulu gerekliydi. Hermogenes'in Pytheos'un Priene Athena Tapınağındaki şemasını, olduğu gibi Teos'daki Dionysos Tapınağına aktarması bu okulun varlığının en önemli kanıtıdır.

Daha sonra asıl tartışılan konu olan, Hermogenes'in yaşadığı dönem konusuna değindim. Bu başlık altında, Hermogenes'in yaşadığı dönemi bulabilmek için tapınakla ilişkili yazıtlar, heriki tapınağın stil gelişimi veren tüm mimari öğeleri (sütun başlıkları, antemion kuşağı, yumurta dizini ve frizler) ve şimdiye kadar hiç değinilmemiş olan tapınakların tasarımı stiline göre tarihlenmesi konularına ayrı ayrı değinerek bir sonuca ulaşmaya çalıştım. Üzerinde çalıştığım bu yöntemlerden tümünde ulaştığım sonuç İÖ.150-120 arası dönem oldu. Usta İÖ.2.yy.ın ilk yarısında öğreneceğini öğrenmiş, ikinci yarısında ise yapıtlarını ortaya koymuştur. Bu konuda Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağının İÖ.197 tarihi bence bir sorun oluşturmamalıdır. Yukarıda "Hermogenes'in

kaynağı" alt başlığı altında da irdelendiği gibi, anılan bu tapınağın savunulduğunun aksine Hermogenes'e ait olamayacağı inancındayım.

D İ P N O T L A R

- 1- İÖ.560'la birlikte başlayan Pers akınları zamanla Anadolu içlerine kadar yayılır. Bu istilanın ardısıra gelen baskı ortamı ve ekonominin bozulması, çeşitli alanlardaki sanatçıların Anadolu'dan kaçarak kıta Yunanistan'a yerleşmelerine neden olur. Bunun sonucunda Anadolu'da, Likia dışında sanat durma noktasına gelir. Bu dönemde Anadolu insanının gerçekleştirmiş olduğu tek görkemli anıt Halkarnassos Mouseleum'udur... Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.F.Işık, Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien, IstMitt. Beih.21,1980, 20 vd.
- 2- Priene Athena Tapınağı, Efes Artemis Tapınağı, Didyma Apollon Tapınağı, Sard Artemis Tapınağının yapımlarının başlaması bunu en iyi şekilde ortaya koyar.
- 3- Örneğin Büyük İskender'in genarellerinden Leonnatos Hellepontos, Frygia'yı; Antigonas Monoftalmos, Lykia ve Pamfylia ile birleştirilen büyük Frygia'yı; B.İskender'in yazmanı ve arşivisti Eumenes, henüz ıethi tamamlanmamış olan Kappadia ve Paflagonia ile ona komşu olan kıyıları; Lysimachos, Karadeniz kıyıları ile birlikte Thrakia'yı; Menandros, Lydia'yı; Philotas oğlu Asandros, Karia'yı; Philotas, Kilikia'yı; Laomedon, Suriye ve Fenike kıyılarını; Ptolemaios, Mısır'ı ele geçirir (Diadoros, XVIII, 3).
- 4- A.M.Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, 1971, 458 vd.; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 7 vd.
- 5- Magnesia'da, başlangıçtan beri kentin ana tanrısı olarak Artemis'in saygı görmesine paralel olarak bu dönemde tanrıçanın mucizevi görünmesini bahane ederek şenliklerin düzenlenmesi; Teos'da ise, Dionysos tiyatro oyuncularının bu dönemde kenti kendilerine merkez edinmeleri buna kanıt olarak gösterilebilir.
- 6- RE, bkz.Teos
- 7- RE, bkz.Magnesia
- 8- H.Bengston, Griechische Geschichte, 1969, 482; A.M.Mansel, Ege ve Yunan Tarihi (1971), 484.

- 9- Vitruvius, Architectura, III,3,6
- 10- Bu konuyu inceleyen araştırmacılar Dor ve İon özelliklerini aynı anda bünyesinde toplayan iki tapınak üzerinde dururlar: Bergama Yukarı Gymnasium "R" Tapınağı; Dinsmoor, ArchitectGreece, 273; Hoepfner, AM.83, 213; Rodenwaldt, Fuf.15, 1939, 294. Ancak bu görüşü doğrulayacak hiçbir parça şimdiye kadar bulunmuş değildir. Bunun dışında Bergama tapınağında farklı olarak Anadolu İon altlığının kullanılmış oluşu ve ayrıntılardaki özenin Hermogenes'e ters düşüşü de bu görüşü köstekler niteliktedir. Diğer görüş ise, Teos'daki Dionysos Tapınağıdır. Genel kanı bunun olduğu doğrultusundadır; Hahland, Öjh. 38, 66 vd.; Akurgal, Civilizations, 140; Robertson, Architecture, 154; Lawrance, GreekArch, 217;...
- 11- Kern, Inschr. v.Magnesia, 498 vd.
- 12- Humann, Magnesia a.M.,77
- 13- Schede, TrauffleistenOrnament, 27 vd.
- 14- H.C.Butler, Sardis II, 1 (1925), 104
- 15- Gerkan, AltarMagnesia, 29-30
- 16- R.Horn, Stehende Weibliche Gewandstatue in der Hellenistischen Plastik,(1931), 73
- 17- A.Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, Ist.For-sch-2 (1933), 14-26
- 18- C.Weickert, Das Lesbische Kymation, Ein Beitrag zur Geschichte der Antiken Ornamentik,(1933), 82
- 19- Daha ayrıntılı bilgi için bkz.Koçhan, Hellenistik Bezekler, 14
- 20- T.Fyfe, Hellenistik Architecture on Introductory Study (1936), 29
- 21- Dinsmoor, ArchitectGreece, 274
- 22- Hahland, Öjh.38, 66 vd.
- 23- Robertson, Architecture, 154
- 24- G.Richter, Yunan Sanatı (1959), 27
- 25- Lawrance, GreekArch, 217

- 26- Drerup, Marbwpr. (1964), 13 vd.
- 27- Y.Boysal, Teos Kazısı,1965 yılı Kısa Raporu, TAD.XIV,1-2 (1965), 232 vd.
- 28- Hermann, Anatolia IX (1965), 29 vd.
- 29- Gruben, Tempel (1966), 321
- 30- Erder, Kyma, 103
- 31- Houpfner, AM.83, 213 vd.
- 32- D.Kuban, Türkiye Sanat Tarihi (1970), 47
- 33- C.M.Havelock, Hellenistische Kunst (1971), 75
- 34- A.M.Mansel, Ege ve Yunan Tarihi (1971), 532
- 35- R.Horn, Hellenistische Bildwerke auf Samos (1972), 47 ve 206
- 36- W.Alzinger, Augusteische Architektur in Ephesos, Öjh. Soderschriften XVI (1974), 123 vd.
- 37- M.Robertson, A History of Greek Art I (1975), 544 vd.
- 38- Linfert, Kunztzentren Hellenistischer Zeit (1976), 164 vd.
- 39- Yaylalı, Magnesia, değişik yerler.
- 40- J.J.Coulton, Greek Architects at Work (1977), 71
- 41- Akurgal, Civilizations, 25
- 42- Gros, MEFRA.90, 697
- 43- Bu görüş İÖ.3.yy. ikrinden çok, İÖ.2.yy. ikrini destekler niteliktedir. Çünkü, İÖ.170 tarihi Dor düzenli bir tapınak yapımı için alt sınırı oluşturuyorsa, Hermogenes' in bu sistemi terk etme nedenlerinden birisi de Dor sisteminin artık demode oluşunda aranmalıdır.
- 44- M.Werner, Öjh.52 (1978-1980), 91
- 45- J.Onians, Art and Thought in the Hellenistic Age (1979), 176
- 46- O.Bingöl, Das Ionische Normalkapitell in Hellenistischer und Römischer Zeit in Kleinasien, IstMitt,Beih.20 (1980) 210
- 47- H.Knell, Grundzüge der Griechischen Architektur (1980) 164 vd.
- 48- R.Özgan, Zur Datierung des Artemisaltars in Magnesia a.M. IstMitt 32 (1982), 196 vd.

- 49- W.Koenigs, *IstMitt* 33 (1983), 169 ve 174
- 50- H.Lauter, *Die Architecture des Hellenismus I* (1986), 186
- 51- Davesne, *A Propos de la Chronologie du Temple de Dionysos a Teos*, VIII.Kazi Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (1986), 143 vd.
- 52- Sikkeler üzerindeki Dionysos Tapınağına ait kült yontusunun betimi tarihlemeye önemli bir kriter olmamalıdır. Çünkü, adı geçen tapınak (daha sonrada ortaya konacağı gibi) Hermogenes öncesi eski tapınak da olabilir.
- 53- Koçhan, *Hellenistik Bezekler*, değişik yerler.
- 54- Hermogenes hakkındaki iki kaynaktan birinde, mimarın - eğer adı geçen bu Hermogenes ise- Priene'li (bkz.F. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene* (1906), Nr.207), diğerinde ise Alabanda'lı olduğu yazılıdır. Ancak anılan bu ikinci kaynaktaki (Vitruvius, *de Architectura*, III,2,6) mimarın Alabanda'lı olabileceği gibi, olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu çelişkili durum anlaşılan sözü edilen kitabın çoğaltılması sırasındaki bir hatadan kaynaklanmaktadır, bu konuda bkz.Yaylalı, *Magnesia*, 9 DN.2
- 55- Vitruvius, III,3,8
- 56- a.y.,III,3,6
- 57- *Magnesia Artemis Tapınağı*, *Messa Aphrodite Tapınağı*, *Sard Artemis Tapınağı*, *Chrysa Apollon Smintheus Tapınağı*, *Lagina Hekabe Tapınağı*, *Alabanda Apollon Tapınağı*.
- 58- Lawrance, *GreekArch*, 216
- 59- Akurgal, *Civilizations*, 180
- 60- Strabon, XIV,C.647.40
- 61- Hoepfner, *AM*.83,219
- 62 Işık-gölge zıtlığından oluşan kontrast, Yüksek Hellenistik dönemde, özellikle İÖ.180-160 tarihleri arası dönemin plastik sanatındaki önemli bir stil uygulamasıdır, ayrıntılı bilgi için bkz.Drerup, *Marbwpr* (1964), 17 vd.

- 63- Robertson, Architecture, 157
- 64- Lawrance, GreekArch, 217
- 65- Artemision'da sütun alt çapı 1.40m., sütun aralığı 3.94 m.dir. Bunların birbirlerine oranı, 1:2 4/5'dir. Bu ölçü 2 1/4'lük eustyleden çok, 3'lük diastyleye daha yakındır, Akurgal, Civilizations, 23; Dinsmoor, ArchitecGreece, 273; Robertson, Architecture, 155.
- 66- Dinsmoor, ArchitecGreece, 275
- 67- Vitruvius, III,5,5
- 68- Hoepfner, AM.83, 223
- 69- a.y.,223; Robertson, Architecture, 157
- 70- Ankara Augustus Tapınağı
- 71- Chrysa Apollon Smintheus Tapınağındaki frizler Artemision'a göre daha erken olup, yeterince açık da olmasa bile Bergama etkisindedir. Bu konuda yayımlı çalışmaktadır.
- 72- Daha önce Mykenai aslanlı kapı (Robertson, Architecture, 157), Efes Artemis Tapınağında (Dinsmoor, ArchitecGreece, 276) da kullanılmıştır.
- 73- H.Knell, Grundzüge der Griechischen Architektur (1980), 163; bu görüşü savunan diğer araştırmacılar için bkz. DN.10
- 74- J.C.Carter, The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene (1983), 32
- 75- Bu oranlar konumuzu oluşturan diğer tapınaklarda şöyledir: Zeus Sosipolis Tapınağı, 2.1; Artemision, 1.6; Messa Aphrodite Tapınağı, 1.7; Chrysa Apollon Smintheus Tapınağı, 1.8; Sard Artemis Tapınağı, 2.2; Lagina Hekabe Tapınağı, 1.3; Alabanda Apollon Tapınağı, 1.2
- 76- Robertson, Architecture, 155; Dinsmoor, ArchitecGreece, 274.
- 77- Konumuzu oluşturan diğer tapınaklardaki sütun aralığı sayısı şöyledir: Messa Aphrodite, 7x13; Chrysa Apollon, 7x13; Sard Artemis, 7x19; Lagina Hekabe, 7x10; Alabanda Apollon, 7x12 ve Artemision, 7x14. Görüldüğü gibi bu tapınaklar içinde Artemision'un dışında hiçbirisinde 1:2

- oranına uyulmamıştır.
- 78- Lawrance, GreekArch, 192
- 79- Akurgal, Civilizations, 29
- 80- Gruben, Tempel, 359 vd.
- 81- a.y.,364-372; Humann, Magnesia a.M.,139; Hoepfner, AM.83, 213 vd.
- 82- Drerup, MarbWpr. 1964, 19 vd.
- 83- Yaylalı, Magnesia, 133
- 84- bkz.DN.82; Koçhan,Hellenistik Bezekler, 57
- 85- Yaylalı, Magnesia, 133
- 86- Hoepfner, AM.83, 229
- 87- Koçhan, Hellenistik Bezekler, 83
- 88- Vitruvius, III,2,6 ve III,3,8: Burada Dor düzeninde tasarlanmış bir tapınağın, Hermogenes tarafından malzemelerinin değiştirilerek, İon düzenine dönüştürülmesinden bahsedilmiş, ancak ilgili tapınağın adı verilmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.DN.10
- 89- Kern, Inchr. v.Magnesia; Hahland, Öjh.38; Gros, MEFRA. 90; Davesne, Frise; Hermann, Anatolia IX; Yaylalı, Magnesia
- 90- Koçhan, Hellenistik Bezekler; Hoepfner, AM.83
- 91- M.Robertson, A History of Greek Art I,1975; A.Linfert, Kunztzetren Hellenistischer Zeit (1976); Yaylalı, Magnesia
- 92- Kern, Inschr. v.Magnesia; Humann, Magnesia a.M.
- 93- Hahland, Öjh.38, 67; Hermann, Anatolia IX, 21 vd.; Linfert, Kunztzetren Hellenistischer Zeit (1976), 164vd. R.Özgan, İstMitt.32, 209
- 94- Gerkan, AltarMagnesia, 29-30; bu konuda bkz.özellikle Yaylalı, Magnesia, değişik yerler.
- 95- Drerup, MarbWpr. 1964,
- 96- Akurgal, Civilizations, 25
- 97- Gruben, Tempel, 321
- 98- Dinsmoor, ArchitecGreece, 274

- 99- R.A.Tomlinson, Doric Order; Hellenistic Critics and Critizm, JHS-83, 1963, 136
- 100- Robertson, Architecture, 154 vd.
- 101- Lawrance, GreekArch, 217
- 102- H.Lauter, Die Architecture des Hellenimus I, 1986, 186
- 103- M.Robertson, A History of Greek Art I (1975), 544 vd.
- 104- Yaylalı, Magnesia, değişik yerler.
- 105- Koçhan, Hellenistik Bezekler, 59
- 106- Hirschfeld, Antiquites of Ionia IV (1975), 37
- 107- Gros, MEFRA-90, 697
- 108- Davesne, Frise, 143 vd.
- 109- Hahland, Öjh.38, 90
- 110- a.y., 92; BCH.46, 1922, 315
- 111- Ruge, RE.2. Dizi V, 566 vd.; Poland, RE 2. Dizi V, 2508 d; Hahland, Öjh.38 (1950), 92
- 112- a.y., 95; Ruge, a.y., 569 vd.; Poland, a.y., 2509 vd.
- 113- a.y.,97
- 114- Hermann, Anatolia IX (1965), 102, Aum.105; B.Öğün, Anatolia IX (1965), 21 vd.
- 115- B.Öğün, a.y., 25
- 116- Davesne, Frise, 146
- 117- Gros, MEFRA-90 (1978-2), 702
- 118- Hoepfner, AM.83 (1968), 108
- 119- Hermann, Anatolia IX (1965), 29 vd.
- 120- Daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Tarihsel Altyapı".
- 121- Bythinia kralı I.Prusias ile İÖ.205 yılına kadar devam eden Bergama-Bythinia savaşında Teos, olasılıkla Bythinia tarafını tutmuştur. Bergama üstün gelince de savaş masraflarına katılma payı olarak yüklüce bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştır. (B.Öğün, Anatolia IX (1965), 25
- 122- H.J.Schaller, Untersuchungen zur Kulturpolitik der Pergamenischen Herrscher im Drikten Jahrhundert vor Christus, 114.Amm.680. Burada ortamın ve olayların ge-

niş bir yorumu ve sonunda Bergama Dionysos bağlantısına göre, bu arsa alım işini kral I.Attalos (İÖ.246-197) dönemini değil, II.Attalos (İÖ.159-138) zamanında olması gerektiği vurgulanır. Ayrıca bu konudaki diğer kaynakçalara geniş yer verilmiş.

- 123- R.A.Tomlinson (Gros, MEFRA-90 (1978-2), 703)
- 124- Yaylalı, Magnesia, 118
- 125- Hahland, Öjh.38 (1950), 96
- 126- Technitler Teos'da Bergama krallığının koruması altındaydı. Çünkü, Bergama mitolojisi Dionysos'a kadar uzanmaktaydı (H.J.Schaller, a.y.). Bu nedenle technitler kraliyet sarayına halktan daha yakındılar. Technitler saraya şikayetname vermiş olmaları ki II.Eumenes halkı azarlamıştır. Bu nedenle halkın isyanı bir yerde Bergama krallığına olmuştur.
- 127- Bu yardımı içeren yazıtların tarihi İÖ.3.yy.ın sonu olabileceği gibi, İÖ.190 sonrası da olabilir. (Yaylalı, Magnesia, 117). Hatta M.Holleaux (BCH-48 (1924), 25) İÖ.152'den hemen önceye tarihler.
- 128- Davesne, Frise, 145
- 129- Bu sikkeler, H.Seyrig ve N.Olcay tarafından İÖ.190 öncesine tarihlenir (bkz.DN.116).
- 130- Yaylalı, a.y., 118
- 131- Hahland, Öjh-38 (1950), 94
- 132- Yaylalı, a.y., 109-DN78
- 133- Kern, Inschr. v.Magnesia, 496 vd.
- 134- Yaylalı, a.y., 108-DN.19
- 135- Kern, Inschr. v.Magnesia, 504
- 136- a.y., 496
- 137- Yaylalı, a.y., 110-DN.28
- 138- a.y., 109
- 139- Hahland, Öjh.38 (1950), 100
- 140- Hahland, daha önce Zeus Sosipolis Tapınağını tarihlerken bu konudaki yazıtta, Zeus kültünün oluşturulduğu

veya yeni bir tapınak yapılıp rahiplerinin atandığı konusunda hiçbir bilgi yok demiş, buna göre tapınağı İÖ.197'ye değil İÖ.3.yy.ın sonuna tarihlenmiştir (Hahland, Öjh.38 (1950), 102). Burada ise, Milet zafiri ile Sosipolis ünvanı arasında bir ilişki kurma gayreti içinde görülüyor (Hahland, a.y.,100).

141- Yaylalı, a.y., 111-DN.35

142- a.y.,114

143- a.y.,112

144- Kern, *Inscr. v.Magnesia*; Humann, *Magnesia a.M.*; Schede *TraufleistenOrnament*, 97 vd.; H.C.Butler, *Sardis II*, 1 (1925), 104; C.Weickert, *Das Lesbische Kymation. Ein Beitrag zur Geschichte der Antiken Ornamentik*, 1933, 82; T.Fyfe, *Hellenistic Architecture on Introductory Study* (1936), 29; Hahland, *Öjh.38* (1950), 66 vd.; Hermann, *Anatolia IX* (1965), 21 vd.; Gruben, *Tempel*, 321 vd.; Houpfner, *AM.83* (1968), 213 vd.; W.Alzinger, *Augustische Architektur in Ephesos*, *Öjh.Sonderschriften. XVI*, 1974, 123 vd.; Linfert, *Kunztzentren Hellenistischer Zeit* (1976), 164 vd.; Özgan, *İstMitt.32* (1982), 196 vd.; Davesne, *Frise*, 143 vd.

145- Hoepfner, *AM.83* (1968), 213 vd.

146- Sütun başlıklarındaki değişimlere göre Artemision için İÖ.3.yy.ın sonundan, İÖ.130/29'a kadar uzunca bir yapı dönemi önerir. Daha sonra bu savını ilgili yazıtlarla da kanıtlama yolunu seçer: Teos yazıtlarına göre (Hermann, *Anatolia IX* (1965), 29 vd.) Dionysos Tapınağı İÖ.204'de tamamlanmış olmalıdır. Artemision'un yapımı ise, bu tarihten olan epiphani yazıtları ile (Kern, *Inscrh. v.Magnesia*, Nr.16) başlamalı, 100a nolu *Magnesia* yazıtı ile ilişkili olarakta İÖ.130/29'da tamamlanmalıdır. Böylece 70 yıllık uzunca bir dönem elde etmiş olur.

147- Yaylalı, *Magnesia*, 120 vd.

- 148- Attik tipli sütun altlığı, sütun başlıkları ve Dionysos konulu mimari irizi ile saçaklığın Artemision ile aralarındaki benzerlikleri nedeniyle, anılan bu bölümler Hellenistik dönem kökenli olmalıdır (Dinsmoor, *ArchitectGreece*, 274). Arşitrav üzerindeki yazıt ve mimari bezemelerin stili Hadrian döneminde kapsamlı bir onarım gördüğünü ortaya koymaktadır (Pullan, *Antiquities of Ionia IV*).
- 149- Yaylalı, Magnesia, Lev.34,1-3; Koçhan, Hellenistik Bezekler, Lev.27,b
- 150- ay.,DN.134
- 151- ay.,Lev.35,1
- 152- ay.,Lev.34,2
- 153- ay.,132-DN.138
- 154- ay.,132
- 155- ay.,123
- 156- Humann-J.Kohte- C.Watzinger, Magnesia a.M., Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893 (1904), 146 Abb.157
- 157- Gerkan, AltarMagnesia, 25 İÖ.197; Drerup, MarpWpr (1964), 13 İÖ.197'den hemen sonra; Erder, Kyma, 46 İÖ.197'den sonra; Hoepfner, AM.83 (1968), 223 İÖ.197'den sonra; Yaylalı, Magnesia, 134 İÖ.erken 2.yy.; A.Linfert, Kunztzentren Hellenistischer Zeit (1976), 29 İÖ.197; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 43 İÖ.197
- 158- ay., 127
- 159- AvP III.1, 79 Taf.12,1
- 160- H.Konackfuns, Das Rathaus von Milet, 1908, Milet I 2, 95 vd. Taf.9-5
- 161- Yaylalı, ay., 127 vd. anılan sütun başlıklarını karşılaştırıp, aralarındaki farkı daha ayrıntılı şekilde ortaya koymuştur.
- 162- AvP III.1, 74 vd. Taf.25
- 163- Th.Wiegand-H.Schrader, Priene, Ergebnisse der Ausgra-

- bungen in den Jahren 1895-1898 (1904), 199 Abb.194 ve 214; Schede, Die Ruinen von Priene², 49 vd.; Yaylalı, Magnesia, 128
- 164- Schede, Die Ruinen von Priene² (1964), 80 vd; Th.Wiegand-H.Schrader, Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in dem Jahren 1895-1898 (1904), 274 İÖ.130'dan sonra: Abb.276; C.M.Havelock, Hellenistische Kunst, 1971, 68 İÖ.130; Yaylalı, Magnesia, 129 İÖ.2.yy.ın 2.yarısı; W.Koenigs, İstMitt.33 (1983), 171 İÖ.2.yy.ın 2.yarısı; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 87 İÖ.2.yy.ın son çeyreği, Lev.28,d
- 165- Yaylalı, Magnesia, 129
- 166- A.Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, İstforsch.2, 1933, 26 İÖ.130'dan biraz geç, 24 Abb.14; Hahland, Öjh.38 (1950), 108 İÖ.2.yy.ın 2.yarısı; Y. Boysal, Anatolia II (1957), 130 sütun başlıkları İÖ. 2.yy.ın sonu; Erder, Kyma, 28 İÖ. 2.yy.ın sonu- 1.yy.ın başı; Yaylalı, Magnesia, 131 İÖ.100 civarı; Akurgal, Civilizations, 31 İÖ.2.yy.ın 2.yarısı; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 64 İÖ.2.yy.ın son 20 yılı.
- 167- Erder, Kyma, 103; Yaylalı, Magnesia, 135 vd.; W.Koenigs, İstMitt.33 (1983), 134-176; Koçhan, Hellenistik Bezekler, değişik yerler.
- 168- Erder, Kyma
- 169- Koçhan, Hellenistik Bezekler
- 170- Dinsmoor, ArchitecGreece, 274
- 171- Koçhan, ay., Lev.12,a
- 172- ay., Lev.12,b-c
- 173- ay., 57; Drerup, MarbWpr (1964), 19 vd.
- 174- ay., Lev.6,a; Erder, Kyma, 22 Lev.10,a;Yaylalı, Magnesia, 134 Taf.36,2; Koenigs, İstMitt.33 (1983), 173 Taf.40,1; Schede, TrauleistenOrnament, 80 Lev.16
- 175- AvP III.1, 79 II.Eumenes dönemi (İÖ.197-160/59) ve devamında Taf.XXVI; Schede, TrauffleistenOrnament, 81 II.

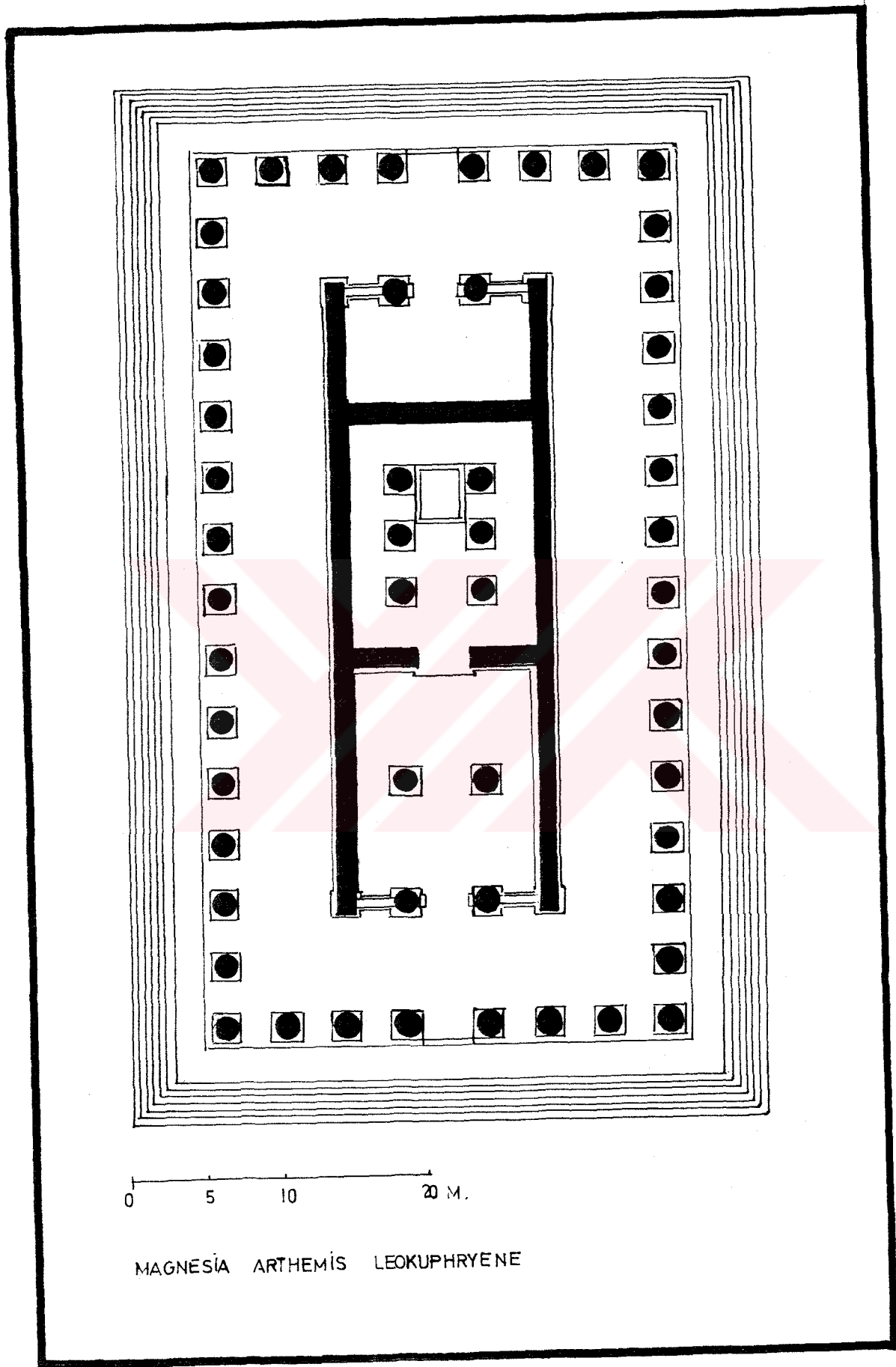
- Eumenes dönemi- İÖ.168'den sonra; Lawrance, GreakArch, 214 İÖ.180-170; Erder, Kyma, 51 İÖ.180-160 Lev.XI,b; Yaylalı, Magnesia, 123 vd. II.Eumenes İÖ.180'de başlar, II.Attalos bitirir; Koçhan, Hellenistik Bezeme-ler, 49 İÖ.180-170
- 176- Erder, Kyma, 51 Lev.XI,b; Koçhan, Hellenistik Bezeme-ler, 49 Lev.8,b; AvP III.1, 79 Taf.XXVI
- 177- Gerkan, AltarMagnesia, 24 İÖ.160-150; Lawrance, Greek-Arch, 217 İÖ.130 veya daha erken: Erder, Kyma, 61 İÖ. 2.yy.ın 2.yarısı; Yaylalı, Magnesia, 135 Tiyatro ile Artemision arası dönemden; Koçhan, Hellenistik Bezeme-ler, 55 İÖ.160-150
- 178- Gerkan, AltarMagnesia, 24 Abb.15; Erder, Kyma, 64 Lev. XXIII,c; Yaylalı, Magnesia, 135 Taf.36,5; Koçhan, Hel-lenistik Bezekler, 54 Lev.11,a
- 179- Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, İstFor-sch.2, 1933, 26 İÖ.130 sonrası; Hahland, Öjh.38 (1950) 67 İÖ.2.yy.ın son çeyreği; Yaylalı, Magnesia, 140, Magnesia Artemis Tapınağı dönemi veya hemen sonrası; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 59 Artemis Tapınağı he-men sonrası ,58 Lev.13,a
- 180- Koçhan, ay., 59
- 181- Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, İstFor-sch.2, 1933, 26 İÖ.130'dan biraz geç; Hahland, Öjh.38 (1950), 108 İÖ.2.yy.ın 2.yarısı; Erder, Kyma, 28 İÖ. 2.yy.ın sonu- 1.yy.ın başı Lev.XVI,b; Yaylalı, Magne-sia, 131 İÖ.100 civarı; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 63 vd. İÖ.2.yy.ın son 20 yılı Lev.15,b
- 182- Koçhan, ay., 66
- 183- ay., 83 Lev.27,a
- 184- ay., 83 Lev.27,b
- 185- Yaylalı, Magnesia, Lev.36,2; Koenigs, İstMitt.33 (1983) Taf.40,1; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 75 Lev.22,a
- 186- Koçhan, ay., 82 Lev.26,b; Yaylalı, ay.,135 Taf.36,5

- 187- Koçhan, ay., 83 Lev.28,a
- 188- Koçhan, ay., 88 Lev.29,c
- 189- Anadolu'da ilk olarak Pytheos'un mimarlığını yaptığı Halikarnassos Mouseleum'unda görülür.
- 190- Messa Aphrodite Tapınağı ve Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı alınlığında friz alanı oluşturulmuş, ancak frize ait parça saptanamamıştır. Friz gerçek anlamda ilk olarak Chrysa Apollon Smintheus Tapınağında izlenmektedir.
- 191- Yaylalı, Magnesia, DN.291
- 192- Teos Tapınağı frizlerine göre tarihleme konusunda Hahland (Öjh.38 (1950)) bir çalışma yapmış, ancak bu yöntemle belli bir sonuca gidememiş olacağı tarihlemeyle ağırlıklı yazıtlara değinmiştir.
- 193- Yaylalı, Magnesia
- 194- Yaylalı, ay., Taf.32,1; 5,3; 12,2; 1,3
- 195- H.Kahler, Pergamon (1949), Lev.1-13
- 196- ay., Lev.38-40
- 197- Pinkwart (GGA 220, 1968, 208), Telephos Frizini yüksek Hellenistik dönemden geç Hellenistik döneme bir geçiş devri eseri olduğunu savlar.
- 198- R.Horn, Stehende Weibliche Gewandstatuen in der Hellenischen Plastik, Lev.32,1 ve 33,1; Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, İstForsch.2 (1933), ilgili levhalar
- 199- Koçhan, Hellenistik Bezekler; Lev.28,a; Weber, İstMitt. 16 (1966), 114 Anm.12
- 200- Yaylalı, ay., 161
- 201- R.Koldewey, Die Antiken Baureste der Insel Lesbos, 1890 58 İÖ.4.yy.ın ilk yarısı; Schede, TraufleistenOrnament 73 İÖ.2.yy.; Robertson, Architecture, 145 İÖ.4.yy.; Dinsmoor, ArchitectGreece, 272 sütun başlıkları İÖ.4. yy.dan; M.Wagner, Ornamente Kaiserzeitlicher Bauten Roms (1957), 4 İÖ.3.yy.ın başları; Gruben, AM.76 (1961)

- 189 İÖ.200; Drerup, Marbwpr (1964), 14 İÖ.4.yy.dan daha geç bir tarihten olmalıdır. Yaylalı, ay., 126 başlıklara göre İÖ.2.yy.ın başı
- 202- Selinus; G Tapınağı, Korkyra Artemis Tapınağı, Paestum Basilikası, Pompei Arkaik Tapınak
- 203- Priene Athena Tapınağı, Sard Artemis Tapınağı, Didyma Apollon Tapınağı
- 204- Dinsmoor, ArchitecGreece, 272 vd. İÖ.3.yy.ın ortaları; Gruben, AM.76 (1961), 189 İÖ.200; Drerup, Marbwpr(1964) 14 İÖ.2.yy.; Yaylalı, ay., 129 İÖ.150 civarı; Akurgal, Civilizations, 31 İÖ.2.yy.; Houpfner, AM.83 (1968), 225 İÖ.3.yy.ın 2.yarısı; Koçhan, Hellenistik Bezekler, 82 İÖ.170-160
- 205- Alabanda Apollon Tapınağı ve Lagina Hekabe Tapınağı tasarılarının değişip bozularak ilkelleşmesi nedeniyle bu küme içine alınmadı.
- 206- Lawrance, GreekArch, 198 Fig.109; Gruben, Tempel, Fig. 326

LEVHALAR

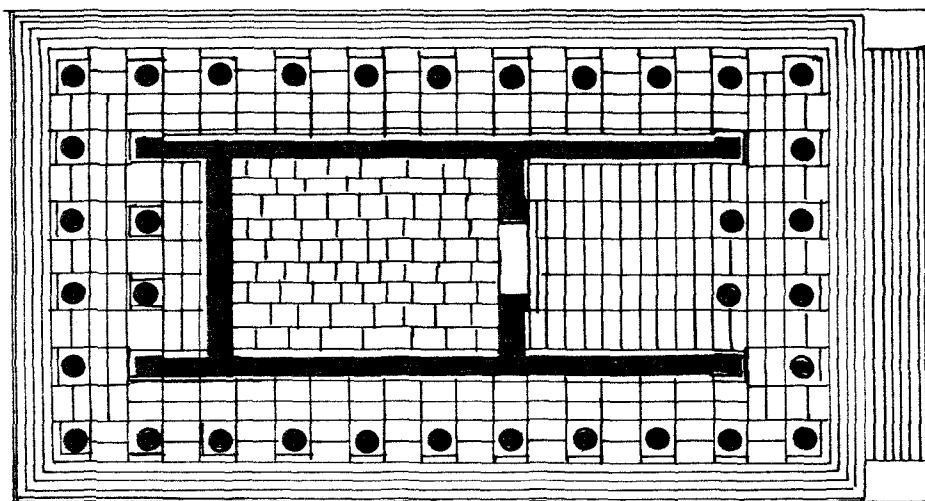
T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

0 5 10 20 M.

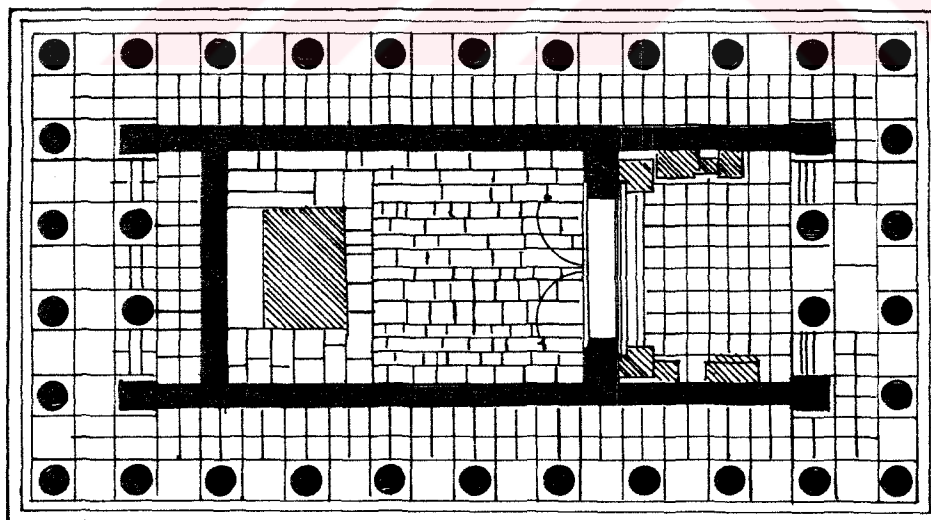
MAGNESIA ARTEMIS LEOKUPHRYENE

LEVHA 2

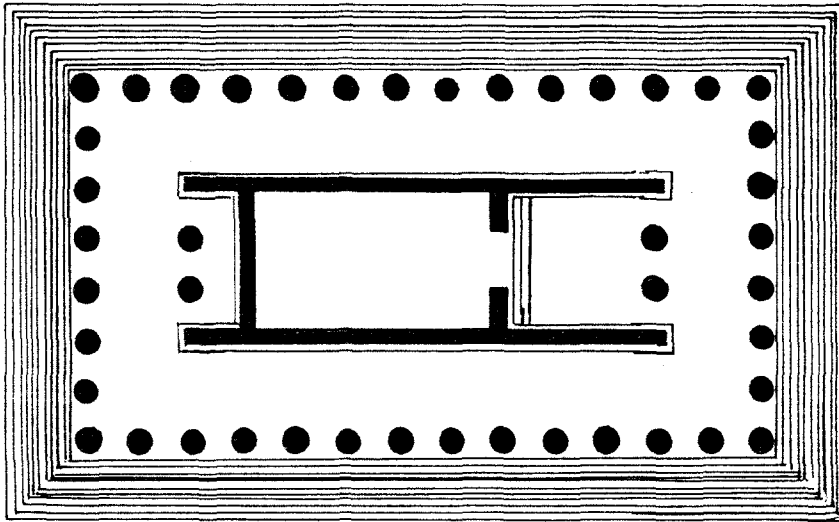
0 10 20 30 40 50 60 M.

a.- TEOS DIONYSOS

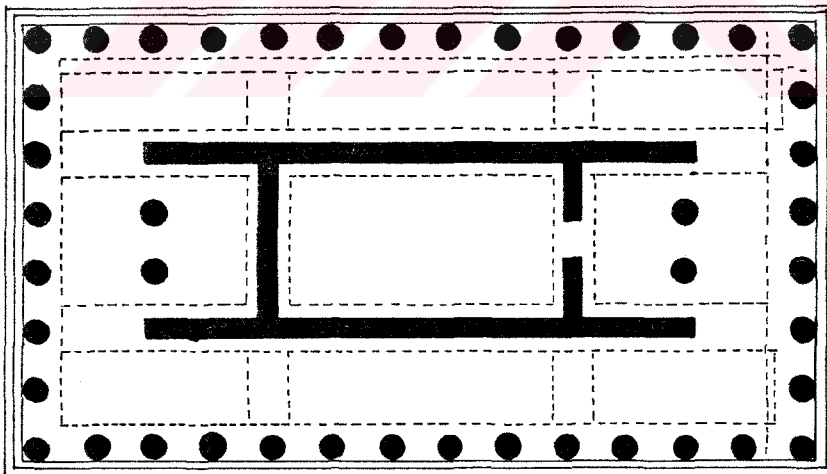

0 10 20 M.

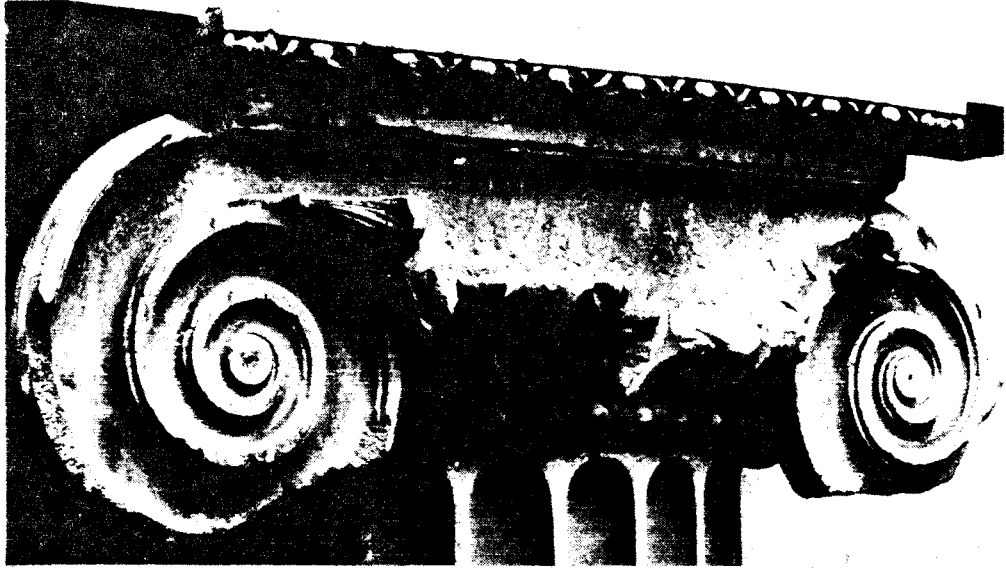
b.-PRIENE ATHENA POLIAS

a. - KHRYSA APOLLON SMINTHEUS

b. - MESSA APHRODITE

a-Magnesia Artemis, batı peristil sütun başlığı.

b-Magnesia Artemis, batı peristil sütun başlığı.

a-Magnesia Artemis, sütun başlığı.

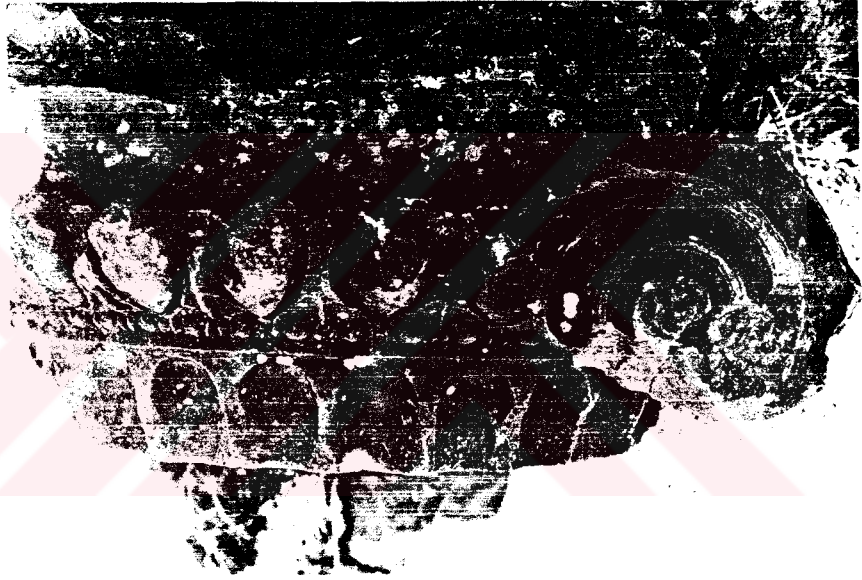
b-Teos Dionysos, sima.

a-Magnesia Artemis, sima.

b-Magnesia Artemis, ante başlığı.

a-Teos Dionysos, sütun başlığı.

a-Teos Dionysos, friz bloku.

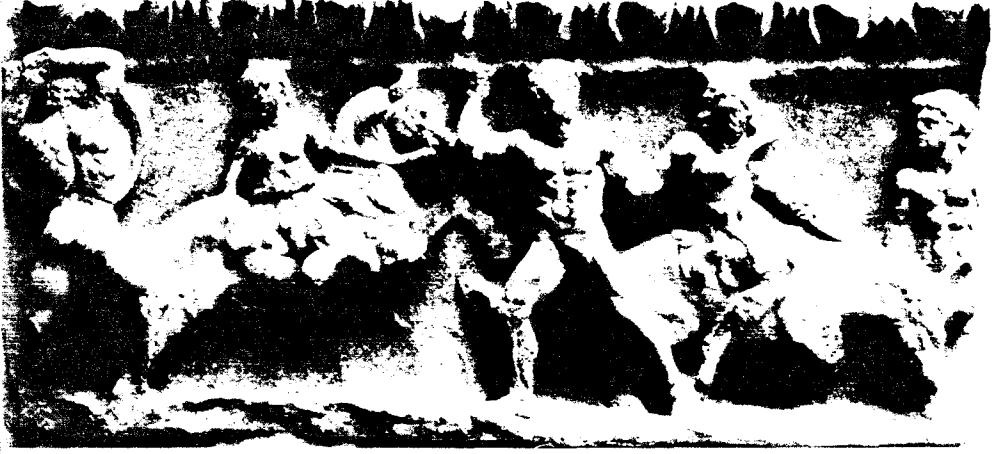
b-Teos Dionysos, friz bloku.

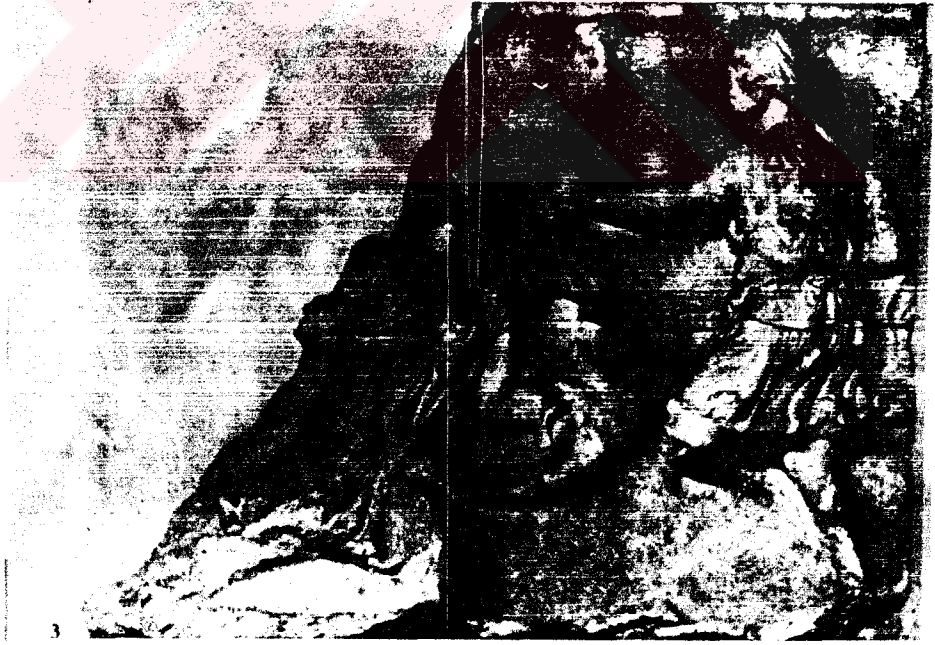
a-Magnesia Artemis, friz bloku.

b-Magnesia Artemis, friz bloku.

a-Magnesia Artemis, friz bloku.

b-Magnesia Artemis, friz bloku.